

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

**УКРАЇНСЬКИЙ АГРАРИЗМ:
РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ФЕНОМЕН 1917 – 1921 РР.**

Черкаси – 2021

УДК 94:[329.7:332.2.021.8]:(477)''1917/1921''(072)

У45

ISBN 978-966-353-490-9

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 2 від 26.10.2021).

Корновенко С. В., Глібішук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Український аграризм: революційний феномен 1917 – 1921 рр.: методичні рекомендації для викладачів історії. Черкаси, 2021. – 120 с.

Рецензенти:

Івангородський К. В. – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Степанчук Ю. С. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Методичні рекомендації містять результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Характеристика навчальної дисципліни.....	5
Робоча програма навчальної дисципліни.....	8
Лекційні заняття. Перелік лекцій.....	18
Курс лекцій.....	20
Перелік семінарських занять.....	94
Методичні рекомендації до семінарських занять.....	101
Методичні рекомендації до самостійної роботи з дисципліни..	103
Методичні рекомендації до індивідуальних занять.....	106
Перелік питань для підсумкового контролю.....	107
Глосарій.....	109
Бібліографічний покажчик.....	111

ВСТУП

Структура методичних рекомендацій розроблена з метою оптимізації й уніфікації формування викладачем методичних матеріалів із навчальної дисципліни «Український аграризм: революційний феномен 1917 – 1921 рр.».

Методичні рекомендації – це система дидактичних матеріалів й освітнього контенту з навчальної дисципліни, що спрямована на набуття освітніх, соціальних знань, забезпечення оволодіння компетенціями й досягнення результатів навчання здобувачами вищої освіти.

Методичні рекомендації розроблені з урахуванням концепції освітньої діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, державних стандартів вищої освіти, які встановлюють вимоги до змісту обсягу і рівня вищої освіти.

Методичні рекомендації містять:

- характеристику навчальної дисципліни;
- робочу програму навчальної дисципліни;
- перелік лекційних занять;
- курс лекцій;
- перелік семінарських занять;
- методичні рекомендації до семінарських занять;
- методичні рекомендації до самостійної роботи з дисципліни;
- методичні рекомендації до індивідуальних занять;
- перелік питань для підсумкового контролю
- глосарій;
- бібліографічний покажчик.

Інший освітній контент визначається кафедрою індивідуально (бланки тестів, система програмного забезпечення навчальної дисципліни, web-ресурс, інтерактивні матеріали й мультимедіа тощо).

ХАРАКТЕРИСТИКА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Метою вивчення дисципліни є поглиблення знань у студентів із європейської історії початку ХХ ст., аграрної історії України першої третини ХХ ст., Української революції 1917 – 1921 рр.; набуття студентами нових знань із історії такого феномена, як український аграризм.

Завдання курсу:

поглибити у студентів знання з історії країн Центральної та Південно-Східної Європи у перші десятиліття ХХ ст.;

сформувати цілісну картину нових знань стосовно витоків, змісту та практики реалізації українського аграризму періоду національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.

Методи навчання:

лекція, евристична бесіда, аналіз/синтез, загальнодидактичні методи (пояснювально-ілюстративний (інформаційно-рецептивний), репродуктивний, проблемного викладу, частково-пошуковий, дослідницький), дискусія.

Для діагностики успішності навчання студентів застосовуються такі **засоби**:

завдання для усного опитування та письмового виконання на практичних заняттях;

письмова контрольна робота;

завдання для самостійної роботи;

індивідуальні завдання;

пакет ККР.

Політика оцінювання

Оцінювання ґрунтується на чинних нормативних документах і здійснюється з позицій дотримання академічної доброчесності. Воно стосується усних повідомлень студентів і письмового виконання ними завдань на практичних заняттях, під час самостійної роботи та виконання індивідуальних завдань.

Результати складання заліку оцінюються за 100-бальною шкалою, двобальною шкалою («зараховано», «незараховано») і шкалою оцінок ЄКТС (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Шкала оцінювання знань студента

100-бальна	Оцінка за національною шкалою		Оцінка ЄКТС
90–100	Зараховано	5 (відмінно)	A (відмінно)
82–89		4 (добре)	B (добре)
75–81			C (добре)
68–74	Незараховано	3 (задовільно)	D (задовільно)
60–67			E (задовільно)
35–59		2 (незадовільно)	FХ (незадовільно) з можливістю повторного складання
1–34			F (незадовільно) з обов'язковим повторним вивченням

90-100 балів: студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно здобувати знання, використовує набуті знання і вміння для ухвалення рішень у нестандартних ситуаціях, переконливо аргументує відповіді, самостійно розкриває власні обдарування і нахили;

82-89 балів: студент вільно володіє вивченим обсягом матеріалу, застосовує його на практиці, самостійно виправляє допущені помилки, кількість яких незначна;

75-81 балів: студент вміє зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача; загалом самостійно застосовувати її на практиці; контролювати власну діяльність; виправляти помилки, із-поміж яких є суттєві, добирати аргументи для підтвердження думок;

64-74 бали: студент відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень; за допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, виправляти помилки, із-поміж яких є значна кількість суттєвих;

60-73 бали: студент володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні;

35-59 балів: студент володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу;

1-34 бали: студент володіє матеріалом на рівні елементарного розпізнання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів тощо.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ПЕРЕДУМОВИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ ТА УЗГОДЖЕННЯ З ІНШИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ

Передумовою для вивчення студентами дисципліни є набуті ними знання з історії країн Центральної та Південно-Східної Європи перших десятиліть ХХ ст., історії України першої третини ХХ ст., Української революції 1917 – 1921 рр.

Під час вивчення дисципліни студенти набудуть нових цілісних знань із історії аграризму як селяноцентричного феномену Української революції 1917 – 1921 рр.; компетентностей стосовно аграризму як цілісного соціокультурного явища української історії, зумовленого об'єктивно-суб'єктивними-суб'єктивними чинниками, що є об'єктом пізнання; як цілісної системи селяноцентричних уявлень різних суб'єктів тогочасного соціокультурного простору та їх практичну реалізацію.

Дисципліна тісно пов'язана з курсами з історії країн Центральної та Південно-Східної Європи, історії України, з аграрної історії, з історії Української революції 1917 – 1921 рр. тощо.

ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

У результаті вивчення дисципліни «Український аграризм: революційний феномен 1917 – 1921 рр.» студент набуде такі спеціальні компетенції:

СК1. Здатність до комплексного володіння інформацією відносно сучасного стану та магістральних тенденцій розвитку світової та української історичної науки та вміння прогнозувати перспективи її розвитку.

СК2. Здатність до створення нових знань засобом проведення оригінального дослідження, якість якого може бути визнана на міжнародному та національному рівнях.

СК3. Здатність синтезувати теоретичні знання з результатами джерелознавчих досліджень на рівні отримання нового знання з конкретної проблематики в історичній науці.

СК4. Здатність глибоко аналізувати та порівнювати різноманітні теорії, концепції, гіпотези в межах предметної сфери наукового дослідження, глибоко розуміти специфіку сучасного понятійного апарату, пропонувати адекватні висновки та пропозиції.

СК5. Глибокі знання та розуміння основних історичних процесів і ґрунтовні знання спеціальної сфери дослідження.

СК6. Здатність інтерпретувати певну наукову проблему в контексті сучасних ціннісних орієнтирів і з огляду на ступінь її розробленості в історіографії.

СК7. Здатність визначати найбільш валідні методологічні принципи історичного дослідження із широким застосуванням міждисциплінарних методів і підходів.

СК8. Здатність брати участь у науковому діалозі, зокрема на рівні критичних наукових дискусій із умінням відстоювати власні погляди та позицію.

У результаті вивчення дисципліни «Український аграризм: революційний феномен 1917 – 1921 рр.» студент отримує такі програмні результати навчання:

РН1. Формувати системний науковий світогляд, володіти сучасними теоріями і концепціями у сфері історії.

РН2. Організувати та проводити оригінальні наукові дослідження у сфері історії на відповідному фаховому рівні, досягати наукових результатів, що створюють нові знання для розв'язання актуальних наукових проблем.

РН3. Демонструвати навички самостійного виконання наукового дослідження, гнучкого мислення, відкритості до нових знань, результатів власної роботи і нести відповідальність за результати своєї професійної діяльності.

РН4. Здійснювати критичний аналіз, узагальнювати результати наукових досліджень, формулювати та обґрунтовувати

вати висновки і пропозиції щодо розвитку концептуальних і методологічних знань у галузі історії.

Формат курсу: проведення лекцій, семінарських занять, завдання для самостійної роботи, індивідуальні завдання, консультації, модульна контрольна робота.

Політика курсу: дотримання принципів академічної доброчесності.

Політика відвідуваності: пропущені практичні заняття компенсуються додатковою перездачею матеріалу у час, відведений для консультацій. Виконання індивідуального завдання обов'язкове. Зарахування усіх видів робіт здійснюється в будь-якій послідовності, але до складання заліку.

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

	Назва дисципліни	Український аграризм: революційний феномен 1917 – 1921 рр.
	Рівень вищої освіти	ОС «Магістр»
	Статус	Галузева
	Період викладання	другий семестр
	Звітність	залік
Мова викладання	Українська	
Перелік компетентностей	<p>СК1. Здатність до комплексного володіння інформацією відносно сучасного стану та магістральних тенденцій розвитку світової та української історичної науки та вміння прогнозувати перспективи її розвитку.</p> <p>СК2. Здатність до створення нових знань засобом проведення оригінального дослідження, якість якого може бути визнана на міжнародному та національному рівнях.</p> <p>СК3. Здатність синтезувати теоретичні знання з результатами джерелознавчих досліджень на рівні отримання нового знання з конкретної проблематики в історичній науці.</p> <p>СК4. Здатність глибоко аналізувати та порівнювати різноманітні теорії, концепції, гіпотези в межах предметної сфери наукового дослідження, глибоко розуміти специфіку сучасного понятійного апарату, пропонувати адекватні висновки та пропозиції.</p> <p>СК5. Глибокі знання та розуміння основних історичних процесів і ґрунтовні знання спеціальної сфери дослідження.</p> <p>СК6. Здатність інтерпретувати певну наукову проблему в контексті сучасних ціннісних орієнтирів і з огляду на ступінь її розробленості в історіографії.</p> <p>СК7. Здатність визначати найбільш валідні методологічні принципи історичного дослідження із широким застосуванням міждисциплінарних методів і підходів.</p> <p>СК8. Здатність брати участь у науковому діалозі, зокрема на рівні критичних наукових дискусій із умінням відстоювати власні погляди та позицію.</p>	

Результати навчання	<p>РН1. Формувати системний науковий світогляд, володіти сучасними теоріями і концепціями у сфері історії.</p> <p>РН2. Організовувати та проводити оригінальні наукові дослідження у сфері історії на відповідному фаховому рівні, досягати наукових результатів, що створюють нові знання для розв'язання актуальних наукових проблем.</p> <p>РН3. Демонструвати навички самостійного виконання наукового дослідження, гнучкого мислення, відкритості до нових знань, результатів власної роботи і нести відповідальність за результати своєї професійної діяльності.</p> <p>РН4. Здійснювати критичний аналіз, узагальнювати результати наукових досліджень, формулювати та обґрунтовувати висновки і пропозиції щодо розвитку концептуальних і методологічних знань у галузі історії.</p>
Мета курсу	Формування у студентів нових знань із історії аграризму як селяноцентричного феномену Української революції 1917 – 1921 рр.
Формат курсу	Проведення лекцій, семінарських занять, самостійні індивідуальні завдання, консультації, модульна контрольна робота.
Політика курсу	Дотримання принципів академічної доброчесності.
Звітність	Залік
Зміст дисципліни	<p>Основні теми:</p> <p>Змістовий модуль 1.</p> <p>Тема 1. Наукова рецепція аграризму як селяноцентричного феномену.</p> <p>Тема 2. Інтелектуальний та громадсько-політичний селяноцентричний простір другої половини XIX – початку XX ст.</p> <p>Тема 3. Аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: теоретичне осмислення явища.</p> <p>Змістовий модуль 2.</p> <p>Тема 4. Аграристська державна політика періоду Української революції 1917 – 1921 рр.</p> <p>Тема 5. Аграризм як практика селянського самоствердження.</p>

Обсяг освітніх компонентів	
денна форма навчання	заочна форма навчання
Загальна кількість годин	
90	90
Кількість кредитів	
3	3
Лекції	
10	4
Семінарські (практичні)	
20	4
Лабораторні	
–	–
Самостійна робота	
60	82

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Форма навчання	Семестр у межах дисципліни	Кількість кредитів	Загальна кількість годин	Аудиторна робота			Самостійна робота			Форма підсумкового контролю
				лекції	лабораторні	практичні	семінарські	розрахункові роботи	індивідуальні завдання	
денна	ІІ	3	90	30 год / 33 %			60 год / 67 %			Залік
				10 год	0 год	0 год	20 год	0 год	60 год	
заочна	ІІ	3	90	8 год / 9 %			82 год / 91 %			Залік
				4 год	0 год	0 год	4 год	0 год	82 год	

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Аудиторна робота «Слухай, читай, обговорюй» (Л – лекція, Лб – лабораторне заняття, Пр – практичне заняття, См – семінарське заняття)

Самостійна робота «Думай, пиши, аналізуй, досліджуй, твори» (Рр – розрахункова робота, Інд – індивідуальне завдання, Пз – підготовка до занять)

Контроль «Захищай, відстоюй, неси відповідальність»
(МК – модульний контроль; ПК – підсумковий контроль)

Тема	Тема навчального заняття	К-сть годин за денною/заочною формами навчання	Засіб оцінювання	Максимальна кількість балів за формами навчання
Вхідний контроль			тест	---
Змістовий модуль 1.				50/50
1.1 Наукова рецепція аграризму як селяноцентричного феномену.	ЛП Наукова рецепція аграризму як селяноцентричного феномену. <i>Л-ра: 22, 28, 29, 32, 33, 36, 53, 79 – 81, 83 – 91, 95, 96, 97 – 101.</i>	2/1	план-конспект	-/-
	СМ1 Аграризм – феномен європейської історії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. <i>Л-ра: 3, 32, 33, 26, 39, 43, 53, 54, 56, 94, 95.</i>	2/1	опитування, обговорення	6/15
	СМ2 Революційні потрясіння початку ХХ ст.: селянський фактор <i>Л-ра: 2, 4, 10, 32, 33, 36, 37, 43, 51, 52.</i>	2/0		6/0
	Пз1 Опрацювати питання для самостійної роботи	10/14	конспект, доповідь, презентація	5/10

1.2. Аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: теоретичне осмислення явища	Л12 Інтелектуальний та громадсько-політичний селяноцентричний простір другої половини XIX – початку XX ст. <i>Л-ра: 5 – 8, 12 – 17, 21, 32, 33, 34, 45 – 46, 57, 63 – 67, 92, 96.</i>	2/1	план-конспект	-/-
	См3 Аграристські ідеї у програмах українських політичних партій <i>Л-ра: 1, 2, 5 – 8, 30, 32, 33, 61, 96.</i>	2/1	опитування, обговорення	4/5
	Пз2 Опрацювати питання для самостійної роботи	10/14	конспект, доповідь, презентація	10/10
1.3 Інтелектуальний та громадсько-політичний селяноцентричний простір другої половини XIX – початку XX ст	Л13 Аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: теоретичне осмислення явища <i>Л-ра: 18 – 20, 23, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 55, 61, 96.</i>	2/0	план-конспект	-/-
	См4 Аграристські практики вирішення аграрного питання періоду Української революції 1917 – 1921 рр. <i>Л-ра: 18 – 20, 23, 24 – 27, 32, 33, 41, 47 – 48, 61, 72, 74 – 76, 82, 93.</i>	2/0	опитування, обговорення	5/0
	См5 Селянське республікотворення. <i>Л-ра: 38, 54, 55, 72.</i>	2/0	опитування, обговорення	2/0
	См6 Селяноцентричність української літератури другої половини XIX – початку XX ст. <i>Л-ра: 31, 32, 34, 73.</i>	2/0	опитування, обговорення	2/0
	Пз3 Опрацювати питання для самостійної роботи	10/14	опитування	5/10
	Модульний контроль	МК1 Питання до модульного контролю 1.		письмова робота

Змістовий модуль 2				50/50
2.1. Аграристська державна політика періоду Української революції 1917–1921 рр.	Л14 Аграристська державна політика періоду Української революції 1917–1921 рр. <i>Л-ра: 27, 32, 33.</i>	2/1	план-конспект	-/-
	См7 Інтелектуальний простір українського аграризму другої половини XIX ст. – 30-х рр. XX ст. <i>Л-ра: 5–8, 11, 32, 33, 43, 45–46, 56, 63–67, 96.</i>	2/0	опитування	6/0
	Пз4 Опрацювати питання для самостійної роботи	10/14	опитування	9/10
2.2. Аграризм як практика селянського самоствердження	Л15 Аграризм як практика селянського самоствердження. <i>Л-ра: 9, 32, 33, 44, 47–49, 50, 54, 58, 60, 62, 68, 69–71, 78.</i>	2/1	план-конспект	-/-
	См8-9 Селянський характер Української революції 1917-1921 рр. Аграристська нормативно-правова база. <i>Л-ра: 1, 32, 33, 59, 71, 77.</i>	4/2	опитування, обговорення	6/10
	См10 Аграризм як важлива ідеологія і практика новітньої України <i>Л-ра: 10.</i>	2/0	опитування, обговорення	4/0
	Пз5 Опрацювати питання для самостійної роботи	20/28	конспект	5/15
	Інд1 Провести дослідження з питань, запропонованих у переліку	---	реферат	15/15
	Модульний контроль	МК2 Питання до модульного контролю 2		письмова робота
Разом за поточний контроль				100/100
Підсумковий контроль	ПК1 Питання до заліку		Залік	
Всього за навчальну дисципліну				100

**ДЕТАЛІЗОВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ
І КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ
ЗА ОКРЕМИМИ ВИДАМИ РОБІТ**

Ідентифікатор навчального заняття із запланованим контролем	Заплановані результати за окремими заходами оцінювання
Пр1	Здатність аналізувати причини, рушійні сили та наслідки подій і явищ, історії аграризму.
Пр2	Здатність аналізувати.
МК 1	Перевірка засвоєних знань і навиків.
Пр3	Здатність визначати основні види джерел, які дають можливість ґрунтовно розглядати історію аграризму, аналізувати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності формування окремих аграрних законопроектів.
Пр4	Здатність аналізувати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності формування окремих аграрних законопроектів, аналізувати суспільно-політичні, соціально-економічні трансформації періоду Української революції 1917 – 1921 рр.
Пр5	Здатність аналізувати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності формування окремих аграрних законопроектів.
Інд1	Удосконалення науково-дослідницьких навиків студентів, уміння працювати з науковою літературою, статистичними та іншими специфічними джерелами та матеріалами.
МК 2	Перевірка засвоєних знань і навиків.
ПК	Перевірка засвоєних знань і навиків.

ЛЕКЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ

ПЕРЕЛІК ЛЕКЦІЙ

Лекційне заняття №1

Тема: Наукова рецепція аграризму як селяноцентричного феномену

План

1. Сучасний науково-історичний дискурс аграризму як селяноцентричного феномену.
2. Джерельно-документальне забезпечення вивчення аграризму.
3. Науковий інструментарій.

Лекційне заняття №2

Тема: Інтелектуальний та громадсько-політичний селяноцентричний простір другої половини XIX – початку XX ст.

План

1. Художньо-літературний селяноцентричний дискурс.
2. Громадсько-політичний селяноцентричний дискурс.
3. Партиїно-політичний селяноцентричний дискурс.

Лекційне заняття №3

Тема: Аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: теоретичне осмислення явища

План

1. Загальноєвропейські причини, особливості формування аграризму.
2. Тип українського суспільства на початку XX ст.

3. Ключові ідеологеми українського аграризму періоду революції 1917 –1921 рр. у контексті європейських аграристських смислів.

Лекційне заняття №4

Тема: Аграристська державна політика періоду Української революції 1917 –1921 рр.

План

1. Аграристські за змістом урядові практики вирішення аграрного питання періоду Української революції 1917 – 1921 рр.
2. Особливості застосування революційного аграристського досвіду в сучасній Україні.

Лекційне заняття №5

Тема: Аграризм як практика селянського самоствердження

План

1. Селянська політична культура і свідомість. Селянське республікотворення.
2. Селянська революційність.
3. Селянські практики вирішення аграрного питання.

КУРС ЛЕКЦІЙ

Лекційне заняття №1

Тема: Наукова рецепція аграризму як селяноцентричного феномену

План

1. Сучасний науково-історичний дискурс аграризму як селяноцентричного феномену

У сучасній історико-науковій літературі усталеною є думка стосовно того, що аграризм зародився у Німеччині у працях Г. Руланда, А. Шефле. Згодом він проникає на територію Франції, представлений концепцією Ж. Мелін. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. аграризм проникає у Центральну та Південно-Східну Європу – Польщу, Болгарію, Румунію, Чехію і Словаччину (згодом – Чехословаччину) тощо. З-поміж причин появи аграризму в Центральній та Південно-Східній Європі дослідники одноставні у тому, що він був зумовлений такими факторами: по-перше, аграрним характером економік центрально-південно-східноєвропейських країн; по-друге, гостротою аграрного питання у цих країнах; по-третє, чисельною домінантою селянства над іншими верствами населення центрально-південно-східноєвропейських країн; по-четверте, підвищеним інтересом суспільства до аграрної тематики загалом і селянства зокрема. На цьому акцентують К. Галушко, Г. Матвеев та інші науковці.

На нашу думку, окрім зазначених вище, причинами появи аграризму були й такі. По-перше, конфлікт між індустріальною і аграрною цивілізаціями, що виразно став виявлятися у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. за умов модернізації аграрно-індустріальних країн і економік та їх перетворенням в індустріально-аграрні або наближені до них із відповідною ціннісною трансформацією. Одним із прикладів є соціально-економічні та суспільно-політичні моделі Російської та Австро-Угорської імпе-

рій, що у другій половині XIX – на початку XX ст. зазнавали подібних модернізацій. В орбіті впливу модернізаційних процесів перебували Чехія, Словаччина, Польща, Україна тощо – майбутні самостійні суб'єкти міжнародного права, країни-репрезентанти центрально-південно-східноєвропейського аграризму, що на той час входили до складу імперій Романових та Габсбургів відповідно. Ми вважаємо, що просування індустріальної цивілізації західного зразка до центрально-південно-східноєвропейського аграрного простору викликало захисну реакцію з боку найчисельніших соціальних верств центрально-південно-східноєвропейських країн – селянства. Нею став центрально-південно-східноєвропейський аграризм першої третини XX ст. представлений польським, чехословацьким, румунським, болгарським, українським тощо варіантами.

По-друге, розвиток політичної культури власне аграрних націй, якими того часу були польська, чехословацька, румунська, болгарська, українська тощо. Ціннісної модернізації зазнали політичні культури польських, чехословацьких, румунських, болгарських, українських тощо селян. На наше переконання, відбувся сутнісний соціокультурний зсув у колективній та індивідуальній політичній культурі й свідомості селян – перехід від індиферентної політичної культури й свідомості до активістської.

По-третє, об'єктивні закони розвитку власне аграрної цивілізації, формування у її надрах якісно іншого селянства. У випадку України – селянина-ідеомана – активного суб'єкта історії. Українське селянство на початку XX ст. було якісно відмінним як від міського пролетаріату, так і від селянства попередніх століть, сформованим за принципово нових умов посткріпосницької дійсності. Якісна відмінність полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу. Насамперед йдеться про відсутність кріпацтва як способу буття, ведення господарства, стилю мислення тощо. Це було покоління, виховане за умов капіталізації сільського господарства, індустріалізації,

трансформації сільської громади, – всього того, що прийнято вважати модернізацією другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії. Селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішню спільноту тогочасного соціокультурного імперського простору. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Такі наші міркування перегукуються з позицією й інших сучасних дослідників. Нам імпонують також міркування А. Гордона стосовно того, що ліквідація кріпосного права перетворила селянина на «раціонального агента» у тлумаченні класичної політекономії й тверезого глузду. Психологія селянина стала еластичнішою до тих нових явищ, що активно проникали у селянське буття. Складно не погодитися з В. Піскуном у тому, що ліквідація кріпосного права дала поштовх до модернізації, змінила свідомість селянина, зміцнивши у ньому почуття власника.

Об'єктивний аналіз аграрного законодавства Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи переконує, що аграрне питання у цих державах носило соціально-економічний і суспільно-політичний характер. Активним суб'єктом європейських революційних потрясінь початку ХХ ст. було селянство. Правлячі кола Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи у селянстві вбачали основу щойнопосталих національних державностей. Пріоритет у їхній внутрішній політиці належав вирішенню аграрного питання. Попри характерні для цих державних утворень об'єктивні відмінності, аграрні реформи у цих країнах Центральної та Південно-Східної Європи мали один спільний знаменник. Вони спрямовувалися на становлення і розвиток чисельного національного індивідуального середнього селянського землеволодіння. Наділення селян землею відбувалося шляхом відчуження великого землеволодіння, визначення граничних меж невідчужуваної земельної власності.

Наприклад, соціально-економічна та суспільно-політична значущість аграрного питання для відновленої польської державності зумовила те, що проведення аграрної реформи, розробка аграрного законодавства стали пріоритетом у внутрішній політиці уряду. Селянство національною елітою розглядалося як вагомий структурний компонент відновленої Польщі. Право придбати угіддя мали лише «справжні землероби», що безпосередньо обробляли землю. 1/5 поміщицьких угідь могли отримати селяни, що вже мали певний розмір земельної власності. Їм надавалася можливість збільшити її до 40 моргів (1 морг = 0,5 дес. – автори). Однак така категорія селян за придбане розраховувалася готівкою. Решта земельного фонду розподілялася між сільськогосподарськими робітниками, солдатами, без- та малоземельними селянами. Вони могли отримати не більше 25 моргів на одне господарство. Ці категорії сільського населення наділялися землею у довгострокове користування. Польський земельний закон передбачав, що вартість землі буде визначатися не ринковою кон'юнктурою на неї, а реальними прибутками, які власники отримували чи можуть отримати з неї. Такий підхід обґрунтовувався намірами уряду якщо не повністю унеможливити, то якомога більше обмежити спекуляцію під час купівлі-продажу землі. Не викликало сумнівів положення щодо збереження інституту приватної власності. За суб'єктами зберігалася тріада майнових прав: володіння, розпорядження, користування. У відносно короткі терміни було розроблено польське аграрне законодавство. Воно стосувалося орендних відносин, становлення і зміцнення індивідуальних селянських господарств, граничних розмірів приватного землеволодіння тощо.

За непростих соціально-економічних обставин відбувалося становлення чехословацької державності. Чехословаччина у спадок від імперії Габсбургів отримала занедбану економіку. Перша світова війна лише посилила економічні труднощі, зокрема у сільському господарстві. Дуже гостро у

країні стояла проблема продовольчого забезпечення населення. Вона була зумовлена скороченням на 40% обсягів продовольчого виробництва. Давалися в знаки і диспропорції між промисловими потужностями і ринком збуту промислових товарів. Окрім того, 90% селянських господарств Чехословаччини становили дрібні та малоземельні селянські господарства. 50% земель перебувало у власності великих землевласників. Значний відсоток великих землевласників – представники колишньої титульної нації: німці та угорці (під час реформи у них було відчужено 16% орних земель). Ці та інші обставини актуалізували розробку чехословацьким урядом аграрного законодавства і проведення аграрної реформи. Владою було проголошено курс на аграризацію країни, селянство розумілося як соціально-економічна і суспільно-політична основа Чехословаччини. Революційними Національними зборами 16 квітня 1919 р. було ухвалено Закон № 251. Відповідно до нього, у Чехословаччині середній розмір великого землеволодіння визначався у 150 га орної землі або 250 га загальної площі. Землі, що перевищували ці показники, відходили у підпорядкування Земельної служби. Цей державний орган був уповноважений надавати санкції власникам розпоряджатися угіддями, розміри яких перевищували визначені державою межі. Земельна служба приймала рішення щодо конфіскації великого землеволодіння, повної або часткової його передачі у розпорядження колишнього власника. Право держави накладати заборону стосувалося всіх земель. Великий землевласник мав право порушити клопотання зберегти за ним частину землеволодіння. Однак її розміри не повинні були перевищувати розмірів, визначених державою. Експласники отримували компенсацію за цінами 1913 – 1915 рр.

Отже, констатуємо, що появу центрально-південно-східноєвропейського аграризму спричинили об'єктивно-суб'єктивно-суб'єктивні чинники. Їхнє поєднання дало поштовх до формування центрально-південно-східноєвропейського агра-

ризму – феномену другої половини XIX – першої третини XX ст. Зважаючи на ареал його поширення, за територіальною ознакою та особливостями соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку центрально-південно-східноєвропейських країн, є підстави розрізняти такі його варіанти: польський, чехословацький, румунський, болгарський, український тощо.

2. Джерельно-документальне забезпечення вивчення аграризму.

Важливу частину корпусу джерел, для відтворення питання витоків та проявів аграризму, а також найважливіших напрямів аграрної політики різних державних утворень, становлять законодавчі акти. Серед документальних джерел насамперед заслуговують на увагу закони, які стосувалися правового становища селян в Російській імперії у другій половині XIX ст. – початку XX ст. У Повному зібранні законів Російської імперії вміщено документи, що визначали місце селянського стану у соціальній системі імперії, а також зафіксували адміністративне об'єднання селян (грумада, община) та структуру управління (сільський староста-сільський сход), які відігравали велику роль у функціонуванні сільських владних інституцій в 1917 – 1921 рр., незважаючи на революційні трансформації суспільно-політичних відносин. Крім того, в «Загальному положенні про селян» зазначено права селян на земельні наділи, визначено громадську власність тощо.

Якісна зміна суспільно-правового становища селянства простежується на основі аналізу законодавчих документів, які з'явилися протягом 1917 – 1921 рр. Дослідження джерел щодо легітимності формування селянських органів влади, сприйняття селянами легітимності інших владних структур, багато дасть для висвітлення феномену аграризму.

Аналіз аграрного законодавства урядів УНР, Гетьманату, Раднаркому, інших режимів 1917 – 1921 рр. дозволяє просте-

жити наскільки їх аграрна політика відповідала прагненням та потребам селянства. Вагомим комплексом джерел для висвітлення проблеми аграризму є збірник документів і матеріалів «Аграрне законодавство періоду Української революції (1917 – 1921 рр.)» (упорядники С. Корновенко, А. Морозов, Ю. Пасіна), присвячений аграрному законодавству різних форм державності та політичних режимів, які втілювали свою політику в Україні у 1917-1921 рр.: Тимчасового уряду, Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, ЗУНР, більшовиків, білогвардійських урядів тощо. Представлена у збірнику аграрна нормативна база (140 законодавчих, розпорядчих та адміністративних актів) дає повне уявлення про підходи різних владних режимів щодо розв'язання земельного питання в Україні.

Варто зазначити, що, попри свою інформаційну можливість, законодавчі акти не можуть дати об'ємного уявлення про суспільно-політичну та правову ситуацію на селі, оскільки у своїй діяльності як селянство, так і влада, керувалися не стільки законами, скільки суспільною або політичною доцільністю завдань. До того ж, в умовах послаблення влади більшість законів мали суто декларативний характер.

Серед документальних джерел найціннішими за значенням є матеріали діловодства державних установ. У фондах Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВО України) зосереджено потужний масив матеріалів. Особливу групу складають документи центральних органів влади різних політичних режимів – фондів: Канцелярія Центральної Ради (Ф. 1115), Генеральний секретаріат (Ф. 1063), Рада Міністрів Української Держави (Ф. 1064), Канцелярія Директорії УНР (Ф. 1429), Рада Народних Міністрів (Ф. 1065) за якими можна простежити ідеологічні засади державного будівництва, політику різних вищих органів влади в Україні щодо створення селянських владних структур, їх суспіль-

но-правового статусу. Певні аспекти організації адміністрації в регіонах, створення самоврядувань, становища на місцях висвітлюють фонди Генерального секретаріату внутрішніх справ (Ф. 799) та Міністерств внутрішніх справ Української Держави (Ф. 1216) та Директорії (Ф. 1092).

Вагомою частиною джерельної бази є документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, передусім матеріали ЦК КПУ (Ф. 1). Протоколи засідань та звіти губернських відділів з роботи на селі, матеріали безпартійних конференцій тощо, віддзеркалюють відносини більшовиків та селянства.

Важлива інформація, що дозволяє дослідити селянську політичну культуру і свідомість, вивчити соціальну активність та революційність селян, проаналізувати практики реалізації селянських політичних ідеалів, а також дає можливість подивитися на події з точки зору взаємин селян та влади, міститься у фондах губернських та повітових комісарів і старост ЦДАВО України. Досить змістовними є фонди Харківського (Ф. 1327), Полтавського (Ф. 2117), Подільського (Ф. 1792, Ф. 628) губернських комісарів. Період Гетьманату репрезентують справи фондів Подільського (Ф. 1793), Волинського (Ф. 3616), Київського губернських старост (Ф. 3598). Багато матеріалу у фонді Кам'янець-Подільського губернського комісара Директорії УНР (Ф. 538). Доповіді різнорівневих владних структур акумульовані в зазначених фондах про події на місцях і настрої населення дозволяють простежити процеси, – самоусвідомлення та соціально-політичну емансипацію українського селянства (розуміння соціальної значущості свого стану та посилення боротьби за задоволення власних інтересів), – з одного боку, а з іншого – наростання радикалізму в селянському середовищі, і дають можливість визначити чинники, які сприяли поширенню селянського руху.

Вагомим інформаційним джерелом при вивченні аграризму як самоусвідомлення селянами самих себе, селянської політичної культури й політичної свідомості є зосереджені у фондах ЦДАВО України документи і матеріали волосних або сільських самоврядувань, що постали в період революції. Це передусім Красилівська (Ф. 612), Пиківська (Ф. 1385), Старо-Санжарська (Ф. 1405) та інші волосні управи. У фондах репрезентовані документи різних форм державності та фактично усі губернії Наддніпрянської України.

Діловодство селянських органів влади, як правило, містить документацію з питань сільського управління, сплати податків та фінансових справ, щодо вирішення аграрного та продовольчого питань, про військові справи та освітні питання тощо. Особливу цікавість викликають джерела, які безпосередньо виходили з середовища селян – присуди та накази сільських громад, відповіді селянських активістів та сільських керівних структур на запитання анкет, колективні листи до органів влади. Їх аналіз дає можливість відтворити прагнення, ідеали, цінності та уявлення, стереотипи мислення та поведінки притаманні українським хліборобам. Згадані присуди, накази, колективні листи тощо, дають змогу з'ясувати наскільки авторитетною була влада серед сільського населення і як воно ставилося до владних установ та громадських організацій різних політичних режимів. Зазначені матеріали сприяють з'ясуванню кола основних питань, що піднімалися і розв'язувалися в процесі роботи сільських органів, проблеми кадрових змін у селянських владних структурах. Водночас цей вид джерел потребує ретельного аналізу, щоб визначити, що написано самими селянами і відображає їх суспільно-політичні погляди, а що привнесено політичними партіями, громадськими організаціями або зумовлено тиском влади, оскільки неодноразово зустрічається, що присуди або накази сільських сходів певної волості чи декількох волостей написані ніби під копірку і містять однотипний текст.

Аграристські за змістом практики вирішення аграрного питання періоду Української революції 1917–1921 рр. можливо відтворити та зрозуміти, дослідивши джерела аграрної та продовольчої політики українських урядів, оскільки для селян саме ці питання й мали найбільшу вагу. У фондах Генеральний Секретар земельних справ (Ф. 1060), Міністерство земельних справ Української Держави (Ф. 1061), Міністерство земельних справ Директорії УНР (Ф. 1062), численних губернських, повітових та волосних земельних комітетів зосереджено документи, що відображають аграрну політику різних властей, спроб місцевих владних структур або сільських громад здійснити аграрні перетворення. Зазначені фонди добре ілюструють аграрно-традиційну ментальність українських хліборобів. Дають можливість простежити детермінованість соціально-політичної поведінки селянства аграрними відносинами. Питання, пов'язані з вирішенням продовольчої проблеми, вилученням хліба у селянства відтворюють фонди міністерств продовольчих справ Української Народної Республіки (Ф. 2197) та Української Держави (Ф. 2196), а також вже фонди губернських та повітових комісарів, волосних управ.

Об'ємний та різноплановий масив документальних даних зберігається в регіональних архівосховищах. Соціально-економічну ситуацію в регіонах, настрої населення, реальну атмосферу діяльності різних органів влади, революційні дії селянства, відтворюють документи Державних архівів Київської, Харківської, Дніпровської, Хмельницької та інших областей.

При оцінці джерел державних владних структур різних політичних режимів на території України, зокрема Тимчасового уряду, урядів УНР, Гетьманату та більшовиків (звіти та доповіді губернських і повітових комісарів, начальників міліції, інших компетентних органів), потрібно взяти до уваги ту обставину, що кожна влада, щоб проводити адекватну суспільній ситуації політику, повинна мати достовірну

інформацію про події, що відбуваються на місцях та настрої населення. Відтак інформативні матеріали, що подавалися згідно з ієрархічною владною структурою і мали закритий характер, здебільшого об'єктивно змальовували становище на селі. Водночас представники органів влади певних державних режимів часом інтерпретували інформацію згідно зі своїми ідеологічними переконаннями, тому її потрібно піддавати аналізу та перевіряти.

Цікавою є джерельна база щодо реалізації на практиці селянських сподівань на соціальну справедливість та бачення ними влади, яка мала б цю справедливість забезпечити. Матеріали кримінальних справ, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві у м. Києві – у фондах прокурора Одеської судової палати (Ф. 419) та Прокурора Київської судової палати (Ф. 317), а також у фонді Міністерства судових справ Української Держави (Ф. 2207) з розслідування погромів панських маєтків, висловлюваннях та агітації проти владних установ різних державних режимів, інших протизаконних (як кваліфікували їх представники владних структур) дій, дають нам можливість визначити елементи правосвідомості селянства, мотивацію його соціальної поведінки, простежити настрої населення. Судово-слідчі матеріали яскраво демонструють наростання селянського радикалізму, нівеляцію права, проливають світло на ставлення селянства до влади та її розпоряджень, до приватної власності загалом і на землю зокрема. Поряд з іншими джерелами згадані матеріали дають можливість відтворити та проаналізувати аграристські за змістом практики вирішення земельного питання.

Отже, матеріали діловодства, сформовані у процесі функціонування як вищих владних інституцій так і сільських органів влади, можуть стати підґрунтям для відтворення проявів аграризму в революційну добу. Більшість із зазначених видів документів містить достатній обсяг інформації, їм при-

таманна висока ступінь адекватного відображення подій та процесів, що мали місце на селі.

Документи, що містяться в центральних та регіональних архівах України, суттєво доповнюють опубліковані матеріали. У період незалежності вийшли збірники документів та матеріалів, присвячені Центральній Раді, Гетьманату та Директорії УНР, ЗУНР, використання яких дає можливість об'єктивно відтворити революційні процеси на селі у 1917 – 1921 рр. Вони містять інформацію про розвиток внутрішньополітичної ситуації в регіонах, характеризують соціально-економічне становище на селі, настрої населення, становлення органів сільської влади, різні аспекти політики щодо селянства.

Особливості селянського руху на Поділлі, Черкащині та в Подніпров'ї відтворено у сучасних збірниках документів, виданих у регіонах. Деякі питання селянської революції в Україні розкрито у збірниках документів, опублікованих у Росії.

У СРСР було опубліковано багато збірників, у яких містилася інформація, що змальовувала політичну ситуацію, становлення та діяльність владних структур, відображала різноманітні аспекти соціально-економічного життя селянства в добу революції. Негативною рисою цих збірників є здебільшого тенденційний підбір документів, що показував український національно-визвольний рух у непривабливому світлі. Будь-які радикальні та насильницькі дії селян кваліфікувалися позитивно як революційні. Однак і зазначені документи під час застосування сучасних методологій дають багато корисної інформації.

Додатковим джерелом інформації є періодична преса 1917 – 1921 рр., центральні та регіональні видання різних політико-ідеологічних напрямів. Це передусім газети «Нова Рада» (Київ, 1917 – 1918), «Вісті з Української Центральної Ради» (Київ, 1917), «Боротьба» (Київ, 1917 – 1918), «Державний вісник» (Київ, 1918), «Україна» (Кам'янець-Подільський, 1919) тощо. У тогочасних часописах публікувалися закони,

постанови, накази, розпорядження владних структур, інтерв'ю з офіційними особами або представниками політичних партій, що стосувалися безпосередньо селянства. Часто у пресі друкувалася оперативна інформація про події у сільській місцевості, подавалися матеріали з політичних, соціально-економічних проблем, які найбільше хвилювали селянство. При критичному розгляді газетних статей і матеріалів, їх співставленні з іншими свідченнями, вони можуть слугувати важливим джерелом дослідження масових настроїв, соціальної свідомості та поведінки селянського загалу в період революції.

Свідчення про революційне селянство значно доповнюються використанням творів та мемуарів діячів різних політичних таборів періоду визвольних змагань. Під час висвітлення проблеми аграризму цікавими є спогади М. Ковалевського, Д. Дорошенка, П. Скоропадського, І. Майстренка, Н. Махна тощо. Спогади діячів, учасників та очевидців революційних подій дають змогу відтворити політику усіх державних утворень щодо селянства, настрої селян у різні періоди революції, його ставлення до різних державних режимів.

З огляду на те, що в історіографічному обігу надзвичайно мало свідчень, які йдуть безпосередньо від селянства, особливо цінними для нас є мемуари та щоденники селян Південної України. Зазначені джерела дають уявлення про національну та політичну свідомість, моральні засади селян, їх ставлення до революції та політичних сил, що поборювали одна одну в той час.

Більшість авторів безпосередньо брали участь у революційних подіях, дотримувались тих чи інших політичних поглядів, а тому до їх творів потрібно ставитися критично. І все ж у них можна знайти багато цікавих фактів, які характеризують тогочасну політичну, соціально-економічну ситуацію на селі, настрої населення, що дає можливість висвітлити ті чи інші аспекти селянського руху.

Певна проблема є з наявністю статистичних матеріалів, які б давали достатні підстави об'єктивно інтерпретувати аграрні відносини в революційну добу. У зв'язку з суспільно-політичною нестабільністю, частими змінами влади, статистичних даних у цей період небагато і часто вони не репрезентативні.

Таким чином, джерельна база з вивчення феномену аграризму є репрезентативною з точки зору осягнення історії Української революції 1917 – 1921 рр. (осмислення процесу державного будівництва, його соціальної бази та ідеологічних засад, суспільно-політичних, економічних та соціокультурних перетворень на селі, їх впливу на події у всій країні).

3. Науковий інструментарій.

Аналіз першоджерел аграризму, напрацювань різних поколінь дослідників дозволяє виокремити такі основні ключові ідеологеми аграризму:

1) унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці;

2) визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті;

3) не капіталістичний, а «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави;

4) перевага землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами;

5) селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу.

Якщо питання зумовленості центрально-південно-східно-європейського аграризму, його ключових ідеологем не є предметом гострих дискусій та різнобачень у сучасній науковій літературі, то розуміння сутності цього феномену позначене різночитанням. Наприклад, Т. Маковецька і Т. Покивайлова, визначаючи роль і місце у політичній структурі Румунії та Болгарії цараністської партії Румунії та Болгарського землеробського народного союзу, зауважують, що соціальні доктрини обох селянських партій ґрунтувалися на основних засадах дрібнобуржуазного варіанта аграризму. У ньому відображено, вважають учені, ідеї не капіталістичного, а «окремішнього» селянського шляху розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідею селянської кооперативної держави як такої, що відповідає умовам аграрних країн зі слаборозвиненою промисловістю. Дотримуючись класового підходу, Т. Маковецька і Т. Покивайлова переконані, що аграризм заперечував союз робітничого класу і селянства. Вони вважають, що всі положення аграризму підпорядковані одній наскрізній меті – обґрунтувати першочергову та самостійну роль села у соціально-економічному та політичному розвитку суспільства.

Г. Матвеев вважає, що в основі аграризму як ідеології лежить визнання унікальності та незаперечної цінності для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці. Беручи до уваги цей засадничий принцип, ідеологи аграризму пояснювали суспільний розвиток, оцінювали соціально-економічні формації минулого й сучасності, розробляли проекти майбутнього суспільства і окреслювали шляхи їх реалізації.

На думку О. Крапівіна і Ю. Бичихіна, в основі аграризму лежить визнання селянства єдиною верствою, здатною відіграти самостійну роль у політичному житті; переконання у необхідності у межах буржуазного парламентаризму за допомогою

реформ удосконалити капіталізм зі збереженням приватної власності; надії на створення суспільства з рівномірно розподіленою дрібною власністю усупереч об'єктивним законам капіталістичного розвитку; прагнення до демократизації політичної системи. «За своєю сутністю, – розмірковують дослідники, – аграризм був негативною реакцією дрібнобуржуазної селянської стихії на процеси становлення монополістичного розвитку у зарубіжних слов'янських народів».

К. Галушко у ряді своїх праць по-різному трактує феномен аграризму. У публікації 2000 р. під аграризмом він розуміє справжній феномен першої третини ХХ ст., оригінальний продукт центрально-південно-східноєвропейських соціально-економічних проблем. «Вчення аграризму наголошує на тому, – пише дослідник, – що селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу». Деяко інше розуміння цього феномену, повторюючи попередні свої судження, К. Галушко демонструє у монографії 2002 р. Зокрема, аграристською доктриною він вважає оригінальну землеробську ідеологію, властиву для Центральної та Східної Європи, що проголошує політичний «сепаратизм» селян, окремій селянській «третій» шлях (несоціалістичний і некапіталістичний).

В. Бурдяк, досліджуючи політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду, проаналізувала діяльність О. Стамболійського. Зокрема, історик звернула увагу на те, що отримавши парламентську більшість, він розпочав реалізацію програми аграризму. У розумінні дослідниці, аграризм – визнання особливої ролі селянства і сільського господарства у житті країни.

В енциклопедичних виданнях також спостерігаємо різночитання цього феномену. Наприклад, у статті «Аграризм», уміщеній у першому томі «Енциклопедії історії України», подано таке визначення цього явища: «Аграризм – політична доктрина

низки селянських партій і рухів Центральної та Південно-Східної Європи 1900 – 30-х рр. Учення А. наголошує на тому, що селянство зосереджує в собі гол. позитивні цінності й якості сува, є осердям стабільності д-ви й зберігачем нац. ідентичності і що вказані чесноти мають визначити його прихід до політ. влади...».

Натомість фонд знань «Ломоносов» подає іншу інтерпретацію. Під аграризмом розуміє європейську суспільно-політичну течію кінця ХІХ – початку ХХ ст. Його сутність зводилася до того, щоб шляхом запровадження державою високих акцизних зборів на імпортну аграрну продукцію і зниження заробітної плати у промисловості відновити докризові високі ціни на продукти харчування, у такий спосіб допомогти вижити національному сільському господарству.

У «СЛОВНИКУ. ua» під аграризмом розуміється концепція, згідно з якою сільське населення, його спосіб життя та діяльності мають перевагу, порівняно зі способом життя та діяльністю інших верств населення. Електронний ресурс «SciCenter.online» аграризм трактує як ідеологію популізму в «периферійних» країнах і регіонах Південно-Східної Європи, генеза котрої зумовлена особливостями політичної культури, конфесійною специфікою, соціальною структурою населення з переважанням у ній селянства. Схоже тлумачення цього поняття міститься і в електронній версії «Енциклопедії соціології»: «Соціальна доктрина, що проголошує переваги землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами».

Отже, викладені вище та інші інтерпретації аграризму засвідчують різне тлумачення цього явища. Вважаємо це природним, беручи до уваги феноменальність аграризму, його багатогранність. Спільним у викладених вище визначеннях є те, що цей феномен розуміється, як селяноцентризм. Водночас, на нашу думку, згадані тлумачення дещо звужують сутність феномену аграризму, зводячи його розуміння до поглядів на

селянство представників інших соціальних верств та до інструменту політики державного протекціонізму. Поза увагою залишається, наприклад, суб'єктний компонент – власне селянський погляд на самих себе: аграризм як самоусвідомлення селянами самими себе, аграризм як селянська політична культура і політична свідомість, аграризм як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє.

Зважаючи на викладене вище, на нашу думку, аграризм – це система уявлень про селян, селян про самих себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення; складник внутрішньоекономічної державної політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання; як самоусвідомлення селянами самими себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє; компонент суспільно- та партійно-політичної думки.

Лекційне заняття №2

Тема: Інтелектуальний та громадсько-політичний селяноцентричний простір другої половини XIX – початку XX ст.

План

1. Художньо-літературний селяноцентричний дискурс.

Українська художня література другої половини XIX – початку XX ст. наскрізь пронизана і насичена селянською тематикою. Прикладом є такі загальновідомі шедеври класичної української літератури, як «Сто тисяч», «Повія», «Хіба ревуть воли, як ясла повні», «Земля», «Intermezzo», «Fata morgana» тощо. Промовистим, на нашу думку, у такому контексті є доробок М. Коцюбинського. У центрі творчості українського імпресіоніста постало селянство. Він «не дбав про деталі повсякдення», а переймався внутрішнім світом людини, зосереджувався на «психологічних переживаннях безвихідного соціального лиха», створював образи землеробської сільської людності, що повільно «рухалася» від традиційних устоїв до модерних форм життя. Письменник зумів заглибитися в картину світу села, відтворив її як у контексті реальних історичних подій, так і «поза всяким сюжетом».

Образ буковинського села філігранно відображено у творчості О. Кобилянської. Як і М. Коцюбинський та інші тогочасні майстри художньо-літературного українського слова, О. Кобилянська у «Землі» звернулася до відображення суперечливого селянського мікрокосму, до соціально-психологічної проблематики, до осмислення ролі й значення поняття «Земля» у житті селянства. У творі «Земля» постає як морально-духовний імператив, що містить життєствердну силу; як категорія, що визначає соціальну статусність; як інструмент маніпуляцій, що призводить до деградації особистості. Чи є святість «Землі» підставою до гріха – братовбивства? У відповіді на це питання письменниця на прикладі реальних подій із

життя буковинського села по суті вдається до цивілізаційного осмислення селянина, його ментально-психологічних рис, трансформацій його психології, традиційної картини світу під впливом цивілізації. Цивілізаційний конфлікт між аграрним/традиційним суспільством та індустріальним/модерним представлено в образах братів – Михайла і Сави.

У другій половині XIX – перші два десятиріччя XX ст. схожі за змістом процеси відбувалися і у польській художній літературі. За спостереженнями І. Франка, Т. Ленартович «дав полякам уперше образ польського народу ... він уперше показав справжню, просту й мальовничу мову цього народу...». «Співець мазовецьких полів і лісів, – на переконання українського Каменяра, – був першим, хто бодай крізь призму своєї кришталевої лірики дав польській громадськості змогу заглянути глибше в душу польського селянина, подивитися на світ його очима, жити його життям і змусив полюбити цього селянина, побачити в ньому правдіву, щиру й чисту людську душу... ». Селяноцентрична тематика властива творчості й інших польських майстрів художнього слова: М. Конопницької, Г. Сенкевича, Б. Пруса, Л. Теофіля та інших. Їхнім творам також властивий соціальний психологізм, творення романтично-ідеалістичного образу селянства, переосмислення ролі та значення польського селянина у національній історії.

2. Громадсько-політичний селяноцентричний дискурс.

Громадсько-публіцистичний дискурс також був позначений селяноцентристською спрямованістю. На шпальтах різножанрової періодики друкувалися статті, розвідки, присвячені сутності селянства, його характеру, морально-етичним чеснотам, притаманним йому рисам. Їхні автори вдавалися до різноманітних порівнянь, ототожнень тощо. Як засвідчує аналіз тогочасного громадсько-публіцистичного дискурсу, в епіцентрі його уваги перебували питання освіти та освіченості селян,

поширення атеїзму, трансформації у ставленні селянських дітей до своїх батьків, протистояння сільського та міського укладів буття, селянин у місті тощо. Погоджуючись із слухними міркуваннями Т. Портної, викладеними у її напрацюваннях, вважаємо, що від 1870-х рр. романтичне сприйняття українськими інтелектуалами тогочасного села трансформується в громадсько-публіцистичному дискурсі у створення більш реалістичного образу, адекватнішого до об'єктивно існуючого.

Від початку ХХ ст. аграрне/селянське питання у громадсько-публіцистичному дискурсі набуває нового звучання. Селянська революція, започаткована у 1902 р. селянами Полтавщини і Харківщини, детермінує зміни у розумінні селянства, важливості вирішення аграрного питання, орієнтації на селянство як на провідну соціальну верству. Тогочасний громадсько-публіцистичний дискурс – майданчик формування нового погляду на селянство, його революційність, державну аграрну політику тощо. Прикладними у цьому контексті є публікації М. Туган-Барановського, І. Страхівського.

Пропонуючи різнобарвність, різноаспектність селянського образу, контроверсійність окремих соціокультурних трансформацій у середині селянського організму, автори громадсько-публіцистичного дискурсу, наприклад М. Драгоманов, С. Подолинський, Б. Грінченко, І. Франко, О. Русов, С. Єфремов та інші, були одностайні у непересічних ролях та значеннях селянства в історії України. Вони обстоювали погляд на селянство як на джерело українства, збереження генофонду, традицій українства, основу його майбуття. Зокрема, у С. Подолинського не викликало сумнівів стосовно того, що українці – народ мужицький. Зважаючи на це, він вважав, що будь-який український рух, якщо він без участі селянства, немає перспектив. Подібними були судження І. Франка. З цього приводу він писав: «Ми, русини, особливо в Галичині, здавен-давна були хлопська нація».

В українському громадсько-публіцистичному дискурсі на початку ХХ ст. остаточно утвердився селяноцентричний погляд на українство, селянський характер української нації, на окремішність міста і села, міського та сільського світосприйняття і способу буття. В уявленнях громадських, культурних діячів аксіоматичним вважалося ототожнення таких понять, як «українське селянство», «українська нація», «український народ». Отже, є достатньо підстав говорити про сформований впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. український селяноцентричний громадсько-публіцистичний дискурс як один із виявів українського аграризму.

На початку ХХ ст. аграрне/селянське питання із суто соціально-економічного трансформується у соціально-економічну та суспільно-політичну проблему. Суб'єктивізація селянства як невід'ємного складника тогочасного соціуму легітимізується законодавчо. Так, у маніфесті від 26 лютого 1903 р. ряд положень стосувалося аграрного питання. Ним передбачалося, відповідно до завдань щодо зміцнення народного господарства, спрямувати діяльність державних кредитних установ, передусім дворянського і селянського поземельного банків, на зміцнення і розвиток добробуту основ імперського селянського буття – дворянства і селян. Йшлося про пошук механізмів полегшення виходу окремих селян із общини. Найпрогресивнішою була новела документу, що стосувалася негайного застосування заходів, спрямованих на скасування кругової поруки. 12 березня 1903 р. указом імператора на селі було ліквідовано кругову поруку. Маніфестом царя від 11 серпня 1904 р. заборонялося застосовувати тілесні покарання до селян.

В указі від 12 грудня 1904 р. Миколою ІІ було викладено основні положення щодо удосконалення державного порядку. Цар під впливом селянської революції засвідчив готовність до змін, навіть якщо вони зумовлять правки у законодавстві. Пріоритетним завданням визначалося покращення добробуту

селянства. Йшлося про правову інтеграцію селян до загальноімперського законодавчого поля. Насамперед закони щодо селян мало стати частиною загальнодержавних, узгоджуватися з ними. Влада мала всіляко сприяти тому, щоб селяни без перешкод і ускладнень послуговувалися всіма правами, наданими їм державою, щоб селяни реально послуговувалися своїм правовим статусом «повноправних вільних сільських мешканців». Маніфестом від 17 жовтня 1905 р. селяни отримали виборчі права.

Під впливом наростання селянської революції 3 листопада 1905 р. Микола II підписав Маніфест, яким проголошувалося зменшення викупних платежів селян з 1906 р. на 50%, а з 1907 р. – припинення їхнього стягнення. Селянський банк зобов'язувався активніше допомагати селянам у придбанні землі. Селяни одержували кредити на вигідніших умовах. Держава додатково фінансувала Селянський банк. Цей крок мав значні наслідки як економічного, так й політичного та правового характеру. Стосовно економічного, по-перше, держава відмовилася від серйозних бюджетних надходжень. По-друге, у селян вивільнилися кошти для придбання додаткових наділів, оскільки вони заощадили 1 млн. 642 тис. руб. Держава від цієї операції, за підрахунками І. Озерова, втратила 386 млн. руб. Також селяни отримали пільги в оподаткуванні, які поширювалися на селян, однак не на інших власників земель. По-третє, оподаткування більше не залежало від становості. Щодо політичного аспекту, то це була своєрідна фінансова жертва держави задля вирішення аграрного питання, що мала сприяти налагодженню політичної стабільності в країні. З приводу правового. У такий спосіб відкривалися широкі можливості прирівняти общинні наділи до приватної власності. Таким чином усувалася основна перешкода для виходу селян з общини, інтенсивної капіталізації сільського господарства. Відтепер селяни, що виходили із общини, апелюючи до статей 12 і 106 положення про викуп

1861 р., могли закріплювати за собою в індивідуальну власність свої наділи. Отже, створювалося правове підґрунтя для трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, а згодом – у приватне. Указом від 5 жовтня 1906 р. селяни, як і представники інших податних станів імперії, набули рівних прав у вступі на державну службу, до навчальних закладів, у духовне звання і чернецтво, щодо вільного вибору місця проживання тощо.

Гостре питання землекористування/землеволодіння передбачалося вирішити під час аграрної реформи. Її реалізацію в 1906 р. було покладено на уряд П. Столипіна. Прем'єр-міністр розумів, що «найголовніше завдання – зміцнити низи. У них вся сила країни. Їх більше 100 мільйонів!». П. Століпін у неодноразових своїх виступах перед членами Державної Думи окреслював і визначав головну мету уряду під час проведення реформ на селі: «В основі всіх тих урядових законопроектів, які міністерство вносить у Думу, лежить одна наскрізна думка, яку уряд буде проводити і в усій своїй наступній діяльності. Думка ця створити ті матеріальні норми, в які повинні втілитися нові правовідносини, що є результатом реформ останнього часу. Перетворена за волею Монарха Батьківщина наша повинна перетворитися у правову державу...». Тенденції правової легітимізації суб'єктивізації селянства, започатковані під час селянської революції у 1903 р., стали визначальними і під час Української революції 1917 – 1921 рр.

3. Партиїно-політичний селяноцентричний дискурс.

Партиїно-політичний селяноцентричний дискурс ми розглядаємо в контексті ідеології аграризму. К. Галушко, визначаючи критерії для характеристики певної доктрини як аграристської, стверджує, що землеробська ідеологія, має наголошувати на політичному «сепаратизмі» селян та окремішності селянського «третього» шляху (поза капіталізмом та комунізмом). Оскільки ідеологія є дискурсом і конструюєть-

ся мовою то засоби такого конструювання – це мовні елементи, насамперед опорні лексеми, які репрезентують концепти певної ідеолого-світоглядної картини світу. Дослідження партійно-політичного селяноцентричного дискурсу ведеться переважно на основі аналізу програм політичних партій, організацій та об'єднань, заяв та творів політичних діячів, публікацій у пресі, виступів на мітингах та інших зібраннях, рішень з'їздів, матеріалів видань партій та організацій. При висвітленні та аналізі текстів різних політичних партій та сил особливу увагу звернуто на так звану, «маніфестативну лексику» (земля, трудящі, хлібороби, соціалізація, власність, буржуазія тощо), що є основною ознакою того чи іншого суспільно значимого типу дискурсу і дозволяє більш адекватно оцінювати політичні декларації та прагнення окремих політичних сил.

У програмах політичних засадах чільне місце відведено аграрному/селянському компоненту. Про селянство заговорили не лише як про активний суб'єкт історії, а як і про соціальну основу держави. Український партійно-політичний дискурс другої половини XIX – початку XX ст. позначений його аграристським характером. Слушними є міркування М. Грушевського, котрі влучно характеризують розуміння українськими інтелігентами ролі селянства в українському державотворенні. З цього приводу він зауважив, що «українська інтелігенція розуміла, що тільки створення відповідної соціальної бази допоможе їм досягнути відчутного успіху в своїй національній політиці. У найближчому майбутньому лише селяни могли стати цією базою, адже робітничий пролетаріат у більшій своїй частині був денаціоналізований і перебував під впливом російських соціал-демократів, які завжди ставилися вороже до національних українських рухів».

Розвиток українського політичного руху, формування державницької ідеології, програмні положення українських політичних партій є достатньою підставою для того, щоб вважати, що український аграризм на початку XX ст. був пред-

ставлений селяноцентричною партійно-політичною думкою. Наприклад, політична програма Української демократичної партії (далі – УДП), прийнята і схвалена упродовж 1904 – 1905 рр., за спогадами Є. Чикаленка, передбачала активну участь селянства у державному будівництві: «1. Знесення політичного абсолютизму, заведення парламентарного ладу, участь народу в державних справах на підставі загального, безпосереднього, рівного, пропорціонального і таємного (без різниці полу, віри і національності) голосування. 2. ... Знищення станів (сословій). 3. Заведення народньої мови в школах, судах, адміністрації і у всіх громадських інституціях. .... б. ... орудувати землю можуть тільки ті, що самі власноручно її обробляють ... ».

Український аграризм, на нашу думку, представлено і у «Матеріалах до програми [Української демократичної політичної партії]» (далі – «Матеріали») та у «Нарисі програми Української демократичної хліборобської партії» (далі – «Нарис»). Авторство «Нарисів» належить В. Липинському. У «Матеріалах» порушено питання стосовно того, що в українському політичному житті періоду Української революції чітко окреслилися політичні сили, що не тяжіють ні до соціалістичних, ні до несоціалістичних тенденцій. Фактично організаційним комітетом Української демократичної партії було задекларовано третю політичну силу, якою вона себе і позиціонувала.

Аграризмом позначена політична програма Української народної громади (далі – УНГ). Біля джерел її становлення стояв П. Скоропадський, який, згідно з його спогадів, хотів очолити демократичну партію, що «мала привести до компромісів між власністю та бідними, і між великоросами і українцями». Створенням партії та розробкою її програми П. Скоропадський та його однодумці мали за мету обґрунтувати, що «український рух не є німецькою пропагандою, а живе у народі..., що партія ... не визначає форму правління, однак

чітко обстоює демократичність і збереження власності». Демократичність, окрім іншого, у розумінні фундатора партії, – «сильний здвиг в аграрному питанні». Із селянством П. Скоропадський пов'язував майбуття Української Держави, будучи прихильником «третього шляху», інструментом реалізації цієї мети він вважав демократичні реформи. Майбутній Гетьман вважав, що «наш українець – індивідуаліст, ніяка соціалізація йому не потрібна. Він рішуче проти цього. Серед гасел революції, найзрозуміліших селянству, на думку гетьмана, – ідея землі». Він усвідомлював, що необхідно «провести справді здорові демократичні реформи, не соціалістичні, а демократичні. Соціалізму у нас у народі немає, і тому, якщо він і є, то з-поміж нечисельної, відірваної від народу купки інтелігентів... У мене відсутні сумніви..., що будь-які соціалістичні експерименти... негайно би призвели до того, що вся країна упродовж 6 тижнів стала б добычею всепожираючого молоха-більшовизму. Більшовизм, знищивши культуру, перетворив би нашу чудову країну у висохшу рівнину, в якій би з часом оселився капіталізм... всемогутній Бог, в ногах котрого буде валятися і повзати той народ».

УНГ у програмних положеннях чітко визначила землеробський характер України. Сучасною мовою – аграрний тип суспільства. Відповідно до цього першочергово значущими були питання землеволодіння/землекористування, землеоблаштування, правова суб'єктивізація селянства, поліпшення його матеріального добробуту. Їхнє вирішення підпорядковувалося наскрізній меті – «зادля добробуту землеробського населення України». Суб'єктивізація трактувалася як гарантування непорушного права власності, що «відповідає споконвічним і незмінним переконанням українця-хлібороба». Дбаючи про матеріальний добробут хліборобських родин, його покращення, програмою передбачалися заходи, спрямовані на чітку законодавчу регламентацію купівлі-продажу землі, усунення спекуляцій у цій справі. Хлібороби та їхні родини мали

отримати землю у розмірах, що гарантували б їхнє безбідне життя та достатнє застосування власної праці Першочерговість в отриманні землі належала козакам та знедоленим, «котрі не шкодували свого життя, грудьми захищали Україну від зовнішнього і внутрішнього ворога».

Члени УНГ обстоювали думку стосовно того, що будь-які форми соціально-економічної самоорганізації селянства мали підтримуватися державою. Зокрема, фінансове відомство повинно було спеціально опікуватися розвитком кооперації, товариств взаємного кредиту, позичково-ощадних товариств тощо. Кооперація партійцями УНГ, як і членами УДХП, розглядалася основа економічної моделі майбутньої української держави.

Отже, центральною фігурою аграрних змін і соціальною основою Української Держави Програмою визначався «українець-хлібороб». Наведене вище переконує в аграристському характері програмних положень УНГ, аграристському змісті переконань П. Скоропадського.

Аграристська ідеологія була властива і Всеукраїнському союзу хліборобів-власників (селян) (далі – ВСХВ), і Українській народній партії.

У жовтні 1918 р. утворюється ВСХВ. До його складу входить частина членів Київського обласного Союзу землевласників на чолі з М. Коваленком, незгідна з програмними засадами Всеросійського союзу земельних власників (далі – ВСЗВ). Їхню платформу 20 жовтня 1918 р. було представлено у «Меморандумі хліборобів-власників і козаків усієї України». У відносно стислому за обсягами документі чітко окреслено селяноцентричні орієнтири цієї політичної організації. Селянсько-хліборобська верства проголошувалася єдиною та міцною підвалиною української державності. Селянству гарантувалися рівні громадянські права і свободи. Принцип приватної власності – непорушний. Кінцева мета аграрної реформи – задоволення соціально-економічних інтересів широких

верств селян-хліборобів. Землеволодіння, попри непорушність права приватної власності, обмежене. Регуляторну політику стосовно розмірів землеволодіння здійснює держава в особі Земельного банку. Інструментом реалізації аграрної реформи вважався примусовий викуп землі у великих землевласників. Парцельована земля за певну сплату через Земельний банк переходила у власність селян, що її потребували. Отже, ВСЗВ у своїй програмі державного будівництва чітко орієнтувався на селянство – соціальну основу національної державності. Суспільно-політична і соціально-економічна модель держави мала селяноцентричну, аграристську спрямованість.

У травні 1919 р. формується Українська народна партія (далі – УНП). Передбачалося, що до її складу увійдуть УДХП та ВСЗВ. Однак таке об'єднання не відбулося і новопостала партія сформувалася лише з членів ВСЗВ: М. Чуднів-Богун, К. Красюк, М. Байер, М. Арнаут та інші. Її програмні принципи положення ґрунтувалися на положеннях ВСЗВ, зокрема на аграризмові. Водночас вони були доповнені та розширені у «Програмі Української Народної Партії» (далі – Програма). Партійці наголошували на тому, що державне національне будівництво має ґрунтуватися на підставі єдності всіх «економічно здорових і творчих елементів народу». Однак провідним у цьому процесі є «широкі маси дрібного й середнього селянства». Зважаючи на це, задоволення селянських інтересів і потреб є у пріоритеті. Цьому підпорядковувалася фінансово-економічна політика держави. Окрім іншого, шляхом її реалізації забезпечувався економічний розвиток країни, її захист від «експлуатації чужинців».

У такий спосіб УНП відкидала експлуатацію, розглядаючи неексплуататорську модель держави. Аграристський характер програмних положень партії містили ті частини партійної програми, що стосувалися економіки й тактики партійної діяльності. У них, на нашу думку, чітко прописано зміст неексплуататорської моделі української державності, підкреслено

аграрний характер українського суспільства, його економіки. Кооперація трактується оптимальним соціально-економічним інститутом, що, з одного боку, забезпечує населення необхідною продукцією, а з іншого – мінімізує експлуататорський фактор. Вона у контексті центрально-південно-східноєвропейського аграризму розумілася як соціально-економічний інститут, що «скріплює економічне становище нашого народу і робить його більш організованим у боротьбі з експлуатацією чужинців».

Селянство, на думку партійців, – «головна творча економічна верства на Україні; головною основою народного господарства є хліборобство, продуктивність якого опирається на середню й дрібну земельну власність, при допомозі асоціацій і кооперацій хліборобських...». У «Резолюції Головної Управи Української Народної Партії» від 7 вересня 1919 р. роль селянства у національному державотворенні була окреслена ще чіткіше і повніше. У документі йшлося про те, що «фундаментом, центром живих творчих сил на Україні, є селянство – хліборобський і національно-промисловий елементи... і лише ці елементи можуть бути міцною підвалиною будуччини української державної й національної ідеї, бо пролетаріят і велика буржуазія на Україні, з погляду національного, чужі або байдужі до українських національно-державних змагань. ... І коли економічні інтереси цього класу не будуть звязані з національно-політичними інтересами, то українська національна справа й державність будуть надовго подавлені ворожими силами суспідів, які всі мають яскраво-визначену націоналістично-імперіялістичну окраску».

З огляду на аграрний характер українського суспільства, актуальність аграрного питання, необхідність покращення соціально-економічного становища та суспільно-правового статусу селянства передбачалося реалізувати аграрну реформу. Зазначені поліпшення передбачалося досягти «піднесенням агрокультури, а також забезпеченням національно-державних

прав українського народу, яко хозяйіна своєї землі і розпорядчика свого господарства».

На думку членів УНП, аграрна реформа мала бути селяноцентричною і ґрунтуватися на таких засадах: 1. Охорона дрібної й середньої земельної власності. 2. Скасування великого землеволодіння. 3. Примусовий викуп державою понаднормової землі у великих землевласників і передача її на пільгових умовах малоземельному й безземельному селянству для ведення культурного господарства. Такий підхід члени УНП обґрунтували фінансовими інтересами держави, а також унеможливленням соціальної конфронтації на селі. 4. Перехід удільних, казенних і монастирських земель до державного фонду. 5. Визначення норми землі для купівлі-продажу у розмірі 25 десятин. 6. Шляхом надання меліоративного кредитування підтримка сільськогосподарської кооперації. 7. Державна підтримка хуторів та сільськогосподарської кооперації.

Отже, є достатньо підстав констатувати, що в умовах Української революції 1917 – 1921 рр. мав місце український аграризм. Він був представлений у програмних положеннях УДХП, УНГ, УНП, ВСХВ. У них йшлося про селянство як державного будівничого, соціальну основу державності, про «третій» шлях розвитку.

Лекційне заняття №3

Тема: Аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: теоретичне осмислення явища

План

1. Загальноєвропейські причини, особливості формування аграризму.

У першій третині ХХ ст. ідеологія аграризму досягла піку своєї популярності в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, що ознаменувалося оформленням його численних національних варіантів: болгарського, чехословацького, польського, югославського, румунського, українського, угорського, німецького та балтійського.

Історичні передумови та обставини поширення ідей аграризму в цьому регіоні влучно сформулював історик Кирило Галушко: «Ґрунт для його [аграризму] рецепції створив імпорт у Європу на рубежі ХІХ – ХХ ст. дешевого американського збіжжя, який призвів до падіння цін на сільськогосподарську продукцію й зубожіння значного числа селян Східної Європи. У цьому аграрному регіоні гасла аграризму наповнилися новим соціальним та політичним змістом і стали доктриною масових селянських партій, яких не знала Західна Європа».

Особливо цікавим і цінним видається досвід аграризму в Болгарії та Чехословаччині. Розвинувшись у різних політичних та соціально-економічних умовах, у багатьох випадках ці регіональні варіанти перебували в авангарді аграристського руху в період «золотої доби європейського селянства» – між світовими війнами, коли, перефразовуючи історика А. Тошкова, селянство стало політичним суб'єктом, зрозуміло свою долю, усвідомило мету та самоорганізувалося на захист третього шляху, альтернативного комунізму та капіталізму. Водночас заслуговує уваги думка історика Й. Елленда, який визначив болгарський варіант як негативний, а чехословацький як конструктивний досвід аграризму.

Популярність аграризму в Болгарії та Чехословаччині була зумовлена схожими причинами: 1) серією аграрних криз кінця XIX – початку XX ст.; 2) аграрною перенаселеністю; 3) загрозою безробіття для сільськогосподарських працівників, зважаючи на механізацію аграрного сектору; 4) значним відставанням сільського господарства регіону порівняно із Західною Європою; 5) поширенням в країнах Центральної та Південно-Східної Європи загального виборчого права після Першої світової війни, що дало змогу селянам відчутніше впливати на політичне життя своїх країн. Окрім того, за влучною оцінкою А. Тошкова, болгарські, чеські та словацькі партії аграрного спрямування, які до Першої світової війни перебували на маргінесі політичного життя, після 1918 р. опинилися в умовах радикально трансформованого соціально-політичного ландшафту, в якому довоєнні політичні сили та інституції були дискредитовані, сильно ослаблені або, навіть, вислані за межі країни. На його думку, автономні селянські рухи, які виникли із попелу Першої світової війни, були представлені трьома альтернативами, що були артикульовані в часи «золотої доби європейського селянства»: аграрним радикалізмом у Болгарії; концепцією селянської нації в Югославії (зокрема, в Хорватії та Сербії) і центристським аграризмом як гарантом парламентської стабільності в Чехословаччині. Така суспільно-політична атмосфера природно створювала сприятливі умови для розвитку аграристських ідей.

Окрім того, зауважимо декілька важливих обставин, що, на нашу думку, вплинули на національні особливості аграристських рухів. Так, станом на кінець Першої світової війни ступінь вирішеності аграрного питання в різних країнах був різним: у Болгарії воно було вкрай загостреним, у Чехословаччині – частково вирішеним, а в Естонії та Латвії аграрна реформа була зреалізована у першу чергу. Також не можна недооцінювати вплив релігії на ментальність, світогляд та господарську етику переважно православних селян Болгарії,

здебільшого католицьких селян Чехословаччини та, наприклад, селян-протестантів Естонії та Латвії.

Унікальність болгарського та чехословацького варіантів аграризму першої третини ХХ ст. була зумовлена рядом обставин і фактів.

Особливості болгарського аграризму: 1) на розвиток аграристської думки в Болгарії значний вплив мав німецький та російський аграризм; 2) БЗНС – це одна з найстаріших та найвпливовіших політичних партій аграристської орієнтації у Центральній та Південно-Східній Європі; 3) болгарський варіант є яскравим прикладом традиційного варіанту аграризму, зорієнтованого на дрібне та середнє селянство; 4) болгарський аграризм був найрадикальнішим варіантом аграристської ідеології, який, на відміну від притаманної аграризму демократичної тактики, обстоював ідею встановлення диктатури; 5) ідеологія болгарського аграризму має антиміський, антисемітський та релігійний аспекти; 6) болгарські аграристи першими серед аграристських партій Центральної та Південно-Східної Європи прийшли до влади (1919), але й втратили її також першими (1923); 7) БЗНС став єдиною аграрною партією в Європі, що коли-небудь приходила до влади з урядом більшості, а не просто як частина коаліції.

Особливості чехословацького аграризму: 1) на розвиток аграристської думки в Чехословаччині значний вплив мав французький аграризм; 2) Чехословаччина мала найбільш розвинену промисловість (після Німеччини) у Центральній та Південно-Східній Європі, а також відзначалася відносно демократичним політичним ладом, що створило специфічні умови для розвитку аграристської ідеології у міжвоєнний період; 3) аграрні партії Чехословаччини протягом усього міжвоєнного періоду зберігали міцні позиції в парламенті та уряді; 4) популярність аграризму в Чехословаччині зберігалася до кінця 1930-х рр., коли в інших країнах Центральної та Південно-Східної Європи вона пішла на спад

або зникла зовсім; 5) чехословацький аграризм міжвоєнного періоду відзначався найбільш розгалуженою в Європі мережею періодичних видань; 6) чехословацька організація була найпотужнішою в Міжнародному аграрному бюро; 7) зорієнтований на фермерство, чехословацький варіант був одним із найпоміркованіших та найбільш прогресивних варіантів аграризму; 8) на рубежі 1920-х – 1930-х рр. між чехословацькими та українськими аграристами розгорнулася активна співпраця, найпомітнішим осередком якої було Українське аграрне товариство у Подєбрадах.

Незважаючи на ряд відмінностей та особливостей програмових засад БЗНС та Чеської аграрної партії, основою їх ідеології виступає селяноцентризм, свідченням чого може бути пов'язування політичного і соціально-економічного майбутнього Болгарії та Чехословаччини саме з селянством.

2. Тип українського суспільства на початку ХХ ст.

На початок ХХ ст. в аграрному секторі Наддніпрянської України було зайнято 2/3 сільського населення. Наприклад, у 1917 р. із 31214,5 тис мешканців дев'яти Наддніпрянських українських губерній 24237,3 тис осіб були селянами (77,7%). За підрахунками Ю. Котляра, у розпорядженні селян перебувало 28 млн дес. землі, або 64% усієї загальногосподарської земельної площі. У регіональному поділі на кожне селянське господарства припадало: на Правобережжі – 5,4 дес., на Лівобережжі – 6,8 дес., на Півдні – 8,5 дес. Водночас розміри поміщицьких господарств у середньому становили 1740 дес. на господарство.

Селянство Наддніпрянської України також перебувало у складному соціально-економічному становищі: 1) об'єктивні процеси утвердження ринкових відносин у сільському господарстві, до яких селяни не були готовими; 2) збереження залишків пережитків кріпацтва, а особливо відробітки, які були для селян досить дошкульними. Найпоширенішими

були відробітки за землю, орендовану селянами в поміщиків; 3) виконання на користь поміщиків і держави численних натуральних та грошових повинностей. Найбільш відчутними з-поміж них залишалися викупні платежі. Через хронічну платіжну неспроможність селяни з року в рік недосплатували 10, 20 і більше відсотків визначеної суми платежу, що призводило до зростання суми недосплат; 4) неврожайні роки, які повторювалися в Росії з періодичністю в 3–4 роки; 5) брак робочих рук на селі. До армії в роки Першої світової війни було мобілізовано близько 4 млн чоловічого населення села; 6) до весни 1917 р. третину коней у селян було реквізовано для потреб армії. На плечі селян також тягарем лягли продовольчі реквізиції на потреби армії, узаконені 29 листопада 1916 р.; 7) різке зменшення постачання села сільськогосподарським інвентарем, технікою, такими простими, однак необхідними для селян знаряддями праці, як серпи і коси. На початок 1917 р. кожне друге селянське господарство не мало орних знарядь праці, до того ж було змушене наймати робочу худобу, оскільки власної також не мало. 88,46% бідняків і середняків не мали достатньої кількості землі, 88,1% – робочої худоби, 84,2% – корів, 44,9% – реманенту. Якщо в розпорядженні поміщицького господарства було 17 коней і 24 голови великої рогатої худоби, то бідняцького – 1,2 коня і 1,5 голови великої рогатої худоби. С. Маслов – один із лідерів соціалістів-революціонерів – причину селянських виступів вважав малоземелля селянства: «Земельна потреба стоїть по всій країні». За підрахунками К. Кононенка, безземельне і малоземельне селянство України складало загалом 78%.

Мобілізація населення, нестача робочих рук, знарядь праці тощо призвели до різкого зменшення урожайності. Наприклад, на Полтавщині, порівняно з 1913 р., у 1917 р. урожайність жита у селянських господарствах зменшилася з 78 до 48 пудів, озимої пшениці – з 97 до 37 пудів, ярої пшениці – з 67 до 46 пудів, ячменю – з 79 до 48, вівса – з 80 до

52 пудів тощо. Однак, незважаючи на зменшення врожайності на території України в селянських господарствах, вивіз фуражу та продовольства для потреб армії лише зріс.

Окрім того, у селянських господарствах була низька культура землеробства. Здебільшого земля у селянських господарствах оброблялася трипільною і багатопільною системами тощо. Урожайність землі у селянських господарств була в половину нижчою, ніж у поміщицьких та заможних селянських господарствах. Зважаючи на це, селяни змушені були орендувати орні землі. Наприклад, у Харківській губернії ціна оренди на початку 1917 р. була 20 крб 20 коп за десятину.

У великих землевласників, що становили 0,8% населення, перебувало 40% загального земельного фонду, тоді як в 57,6% мало- та середньозаможного селянства – 11,5% земельного фонду.

На початку 1917 р. в умовах Першої світової війни спостерігаємо суперечливу соціальну диференціацію селянських господарств. Були випадки, коли заможні селяни відкупалися від призову до армії, тоді як у бідних забирали єдиного робітника. Тому конфронтація з-поміж різних верств селянства дедалі посилювалася. Ситуація погіршувалася також і тим, що заможні господарі винаймали робітників. Щоб хоч якось поліпшити своє матеріальне становище, селяни поєднували працю в сільському господарстві з заробітками у промисловості та орендою земельних ділянок. Орендна плата була занадто високою для селянина. Селянство України орендувало 3,9 млн дес. поміщицької землі, за яку сплачувало щорічно 60 млн крб. Така вартість оренди складала половину вартості річного прибутку. Зрозуміло чому не всі селянські господарства могли дозволити собі орендувати земельні ділянки. Тому під загрозою банкрутства перебували бідняцькі та середняцькі господарства. До всього цього кількість господарств зростає, тому земельних наділів не вистачало для забезпечення потреб всього сільського населення.

3. Ключові ідеологеми українського аграризму періоду революції 1917 – 1921 рр. у контексті європейських аграристських смислів.

Відповідно до широкого тлумачення, під аграризмом як селяноцентричним феноменом Української революції 1917 – 1921 рр. ми розуміємо цілісне соціокультурне явище української історії, зумовлене об'єктивно-суб'єктивними-суб'єктивними чинниками, що є об'єктом пізнання. Відповідно до вузького тлумачення, аграризм як селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр. – цілісна система селяноцентричних уявлень різних суб'єктів тогочасного соціокультурного простору та їх практична реалізація.

Конкретизуючи вужче розуміння аграризму як селяноцентричного феномену Української революції 1917 – 1921 рр., констатуємо, що це система уявлень про селян, селян про самих себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення; складник внутрішньоекономічної державної політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання; як самоусвідомлення селянами самими себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє; компонент суспільно- та партійнополітичної думки.

З-поміж причин появи аграризму як селяноцентричного феномену Української революції 1917 – 1921 рр. вирізняємо такі основні:

1) смисловий конфлікт між індустріальною та аграрною цивілізаціями;

2) аграрний тип українського суспільства, відповідно аграрний характер української нації, розвиток політичної культури власне аграрних націй;

3) поява нового типу селянина, якого в науково-історичному дискурсі розуміють, як селянина-ідеомана.

Ключовими ідеологемами аграризму як селяноцентричного феномену Української революції 1917 – 1921 рр. є такі:

1) унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці;

2) визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті;

3) не капіталістичний, а «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави;

4) перевага землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами;

5) селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу.

Лекційне заняття №4

Тема: Аграристська державна політика періоду Української революції 1917–1921 рр.

План

1. Аграристські за змістом урядові практики вирішення аграрного питання періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

У період Української революції 1917 – 1921 рр. український аграризм був представлений також внутрішньоекономічною урядовою політикою, спрямованою на вирішення аграрного/селянського питання. Саме від того, в який спосіб та чи інша влада вирішить аграрне питання, залежало її політичне майбуття. Характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на фронтах, у кінцевому результаті й визначила фінал Української революції. Фактично невдачі та поразки Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Збройних сил Півдня Росії, радянської влади значною мірою були зумовлені селянським фактором.

Аграрна політика стала наріжним каменем у внутрішній політиці національних та інших урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр. За нашими підрахунками, упродовж 1917 – 1921 рр. було видано 108 нормативно-правових актів, спрямованих на вирішення аграрного питання. У період Центральної Ради – 11, Гетьманату – 27, Директорії УНР – 29, ЗУНР – 6, Білого руху Півдня Росії – 20, радянської влади – 15 тощо.

З-поміж розмаїття революційних спроб вирішити аграрне питання в Україні у 1917 – 1921 рр. привертають увагу аграрні практики П. Скоропадського і П. Врангеля. Вони, на нашу думку, були наповнені аграристським змістом. По-перше, ці лідери розуміли селянство як активного суб'єкта історії,

соціальну основу держави. У них було і відповідне ставлення до селянства, яке відображене у законодавстві й аграрній політиці. По-друге, ними аграрна політика розумілася широко, як складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина – проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насінневим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект – форми і методи співпраці органів влади і селянства, суб'єктивізація селянства у чинній політико-правовій моделі держави.

По-третє, і П. Скоропадський, і П. Врангель шукали не монархічний, не соціалістичний, а інший – альтернативний шлях, були прихильниками інноваційної моделі розвитку сільського господарства. У їхньому розумінні – висококультурних селянських господарств. По-четверте, інструментом суб'єктивізації селянства – соціальної основи держави для них була приватна селянська власність на землю. Остання вважалася фундаментом культури і цивілізації, непорушним принципом існування держави. Наділення селян у приватну власність землею та суттєве обмеження великого землеволодіння – наріжний камінь аграрних практик П. Скоропадського і П. Врангеля.

Так, П. Скоропадський мав на меті, отримавши владу, створити дієздатний уряд для відновлення порядку і проведення «здорових демократичних реформ». Він був переконаний у тому, що «наш українець – індивідуаліст, ніякої соціалізації він не потребує. Він рішуче проти цього. ... Єдине зрозуміле для селянства гасло – земля. Стосовно волі – вони самі зневірилися, але землю подати всю». Звертаючи увагу на те, що селянин – власник, гетьман на цій підставі був упевнений у тому, що «ідеї більшовизму» не будуть для нього привабливими. Зважаючи на суспільно-політичну нестабільність, соці-

ально-економічну скруту, аграрну реформу П. Скоропадський вважав більшою мірою доцільною політично, аніж економічно. Передусім йшлося про політичні інтереси держави. Останні він тісно пов'язував із користю для народу. Реформа мала здійснюватися ані демагогістичними прийомами лівих партій, ані з позицій інтересів російських поміщиків чи польських панів, а ґрунтуватися на компромісі. Отже, компроміс гетьманом вважався розумною засадою вирішення аграрного питання. За плату, на засадах приватної власності, малоземельні селяни отримували землю, визначену законом до передачі.

29 квітня 1918 р. у грамоті П. Скоропадського «До всього українського народу» йшлося про те, що приватна власність – фундамент культури і цивілізації – відновлюється вповні; дозволяється купівля-продаж землі; малоземельні селяни матимуть змогу розширити свої володіння за рахунок викуплених державою у великих власників земель. У заяві гетьманського уряду від 10 травня 1918 р. визначалась основна мета реформи – створення в Українській Державі «селянства здорового, забезпеченого землею і здатного найвищою мірою підняти її продуктивність». 30 квітня 1918 р. у посланні до делегатів з'їзду хліборобів-демократів П. Скоропадський підтвердив раніше проголошені ідеї щодо примусового відчуження (за плату) великого поміщицького землеволодіння та розпродажу його на користь селян. 21 червня 1918 р., під час зустрічі з селянськими делегаціями Харківщини, Херсонщини, Волині, Полтавщини гетьман деталізував окремі аспекти запланованих ним нововведень. Так, зокрема, він уточнив максимальні розміри можливих селянських наділів – 25 десятин; надлишки від великого землеволодіння мав скуповувати Державний земельний банк, який потім розподіляв би їх між селянами. У своїх спогадах П. Скоропадський відверто писав: «Я прихильник дрібних господарств, зокрема в Україні, і неодноразово говорив, що мій ідеал – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами ...». Гетьман

ставив собі за мету задовольнити не власні інтереси, а досягти «добробуту народу». Інструментом реалізації цих намірів мала стати аграрна реформа.

П. Скоропадським були сформульовані засади аграрної реформи. Їхній зміст: 1. передача всієї землі, окрім цукрових плантацій, лісів, земель, відведених під кінські та насінневі господарства (йдеться про племінні та сортові господарства – авт.); 2. передача землі за плату; 3. передача землі малоземельним селянам; 4. виокремлення селян на відруби, ліквідація черезсмузжя.

Гетьман, політично орієнтовані на його підтримку УНГ, УДХП та інші політичні партії й організації, пильну увагу приділяли кооперації. Саме вона в аграристській ідеології посідає чільне місце, розуміється як оптимальна соціально-економічна модель, в якій мінімізовано експлуатацію, оптимально представлено інтереси селянства. За спостереженнями І. Фаренія, за Гетьманату, попри несприйняття лідерами кооперації постації П. Скоропадського і запропонованої ним державної моделі, кооперативна мережа продовжувала нарощувати свої організаційно-господарські потужності. Станом на кінець 1918 р. в Україні нараховувалося від 15 до 18 тисяч кооперативів. 12 тисяч із них – споживчі кооперативи. Ними обслуговувалося 60% населення Української Держави.

Кооперативна система в Україні у 1918 р. залишалася потужним і динамічним фактором соціально-економічного життя Гетьманату. На думку І. Фаренія, вона забезпечувала 28-40% товарообігу країни, що було одним із найвищих показників за всю історію української кооперації. Піклуючись про інтереси споживачів, кооперативні підприємства намагалися не залежати від ринкової стихії й встановлювали справедливі ціни на свою продукцію.

Отже, на наше переконання, зважаючи на викладене вище, є достатньо підстав аграрну політику гетьмана вважати такою, що носила аграристський характер.

На нашу думку, за своїми політичними поглядами, враховуючи психологічні особливості натури, П. Врангель був прихильником міцної влади, стабільності, порядку, цивілізованості. Контент-аналіз змісту «Записок» барона переконує, що революцію розумів як явище «несподіване, незрозуміле». Його ставлення до більшовиків містко та лаконічно відображено фразою «принизлива влада хама».

Магістральним напрямом внутрішньої політики уряду в економічній сфері П. Врангель вважав аграрний. Барон був свідомий того, що за «специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смуги та кризи» вирішити земельне питання у повному обсязі було не реально. У нього не викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху Півдня Росії. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу. Тому Головнокомандувач обрав оптимальне, на нашу думку, як з економічної, так і політичної точок зору рішення: розрубати гордіїв вузол, яким стало аграрне питання. Проведення аграрної реформи, на його переконання, дозволило б поліпшити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем.

Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: «...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, зорганізувати його, об'єднати і залучити до охорони порядку і державності». Цим визначалася концепція вирішення Головнокомандувачем аграрного питання. Як свідчить аналіз тогочасної періодики, яка, на наш погляд, детально, з достатнім рівнем об'єктивності висвітлювала діяльність уряду, окремих

політиків, не останню роль у виробленні стратегічних основ аграрної політики П. Врангеля відіграли його часті особисті зустрічі з селянами. Під час таких відвертих розмов селянство розкривалося, розповідаючи про свої прагнення, сподівання.

Політичне майбутнє генерал чітко пов'язував із селянством, із його приватною власністю на землю. Зокрема, він наголошував: «Мною окреслено ряд заходів, спрямованих на те, щоб якомога більше землі відійшло на правах приватної власності тим, хто вкладає у неї свою працю. Дрібному селянину-власнику належить сільськогосподарське майбутнє..., велике землеволодіння віджило свій вік». Користуючись нагодою, він прагнув «... у Криму, хоча б на цьому клаптику, зробити життя можливим. Показати... ось у вас там комунізм, тобто голод і надзвичайна, а тут іде земельна реформа, запроваджується волосне земство, лад, свобода... Ну, словом, дослідне поле...».

Концепція П. Врангеля стосовно засад, на яких повинна ґрунтуватися аграрна реформа, у закінченій формі була представлена у листі на ім'я начальника Цивільного управління Ради при Головнокомандувачу ЗСПР Г. Глинки у 20-х числах березня 1920 р. (Рада при Головнокомандувачу ЗСПР – цивільний виконавчий орган влади на території білого Криму, прототип Уряду Півдня Росії, створеного 6 серпня 1920 р. у Севастополі). У листі Правитель Півдня Росії виклав одинадцять пунктів засад, на яких, на його думку, повинно ґрунтуватися законодавство аграрної реформи. Перше. Земля на правах приватної власності, закріпленої відповідним нормативно-правовим актом, повинна належати тому, хто її обробляє. У зв'язку з цим вона не може бути предметом торгівлі, «експлуатації через оренду». На практиці це означало, що влада визнає селянські самозахоплення як факт, що має місце, і юридично його закріплює. Друге. Держава брала на себе зобов'язання оберігати «народне надбання», контролювати, щоб земля оброблялася правильно, не виснажувалася, не була без

обробітку. У такий спосіб ставилося питання про дотримання агрокультури та агротехнології. Третє. Обсяги земель, що не відходили у власність селянам, визначалися з урахуванням запасів землі, щільності населення, специфіки господарювання, властивих конкретно взятій місцевості. Четверте. Всі землі, незалежно від їхньої належності, які перевищували визначені для кожної місцевості норми, відчужувалися у земельний фонд. Із нього, за окремо визначену плату, додатковими площами угідь наділялися малоземельні та безземельні. У цьому пункті П. Врангель конкретизував зміст досі розмитого поняття «здорове селянство». Під ним розумілося і безземельне, і малоземельне, а не лише «куркулі», як писала радянська історіографія. П'яте. Максимальні розміри угідь, враховуючи регіональні відмінності, залишалися у висококультурних та зразкових господарствах. Як і П. Скоропадський, П. Врангель не наважився на руйнацію таких господарств. Шосте. Право власності на землю закріплювалося кріпосними актами та закладними, укладеними на загальних підставах. У такий спосіб держава фактично гарантувала недоторканість приватної власності селян на землю як інституту. Сьоме. Отримувач землі сплачував за неї державі ціну, визначену з урахуванням регіональних відмінностей. Восьме. Кожного отримувача землі обкладали щорічним поземельним податком із урожаю у розмірі, встановленому земельною комісією. Дев'яте. Із коштів, сплачених селянами за землю, утворювався державний фонд. У подальшому держава усувала селян із розрахункових операцій із поміщиками, сама відшкодовували останнім із цього фонду збитки, котрих зазнали великі землевласники у зв'язку з відчуженням. Отже, держава перебирала на себе посередницькі функції, упереджуючи конфліктність, яка обов'язково мала б місце між селянами та поміщиками. Десяте. Розміри угідь, їхня вартість, ставка поземельного податку визначалися повітовими земельними комісіями та узгоджувалися і затверджувалися «Головною Земельною Комісією». Одинадцяте. За-

тверджені правила проведення аграрної реформи передаються повітовим земельним комісіям для їхньої реалізації на місцях під контролем «Головної Земельної Комісії».

Таким чином, констатуємо, що у 20-х числах березня 1920 р. П. Врангель мав власну чітку концепцію сутності аграрної реформи, викладену ним у листі на ім'я Г. Глинки. На відміну від свого оточення, її він розумів широко. Складниками аграрної реформи були: покращення стану сільського господарства як галузі економіки; упорядкування відносин землекористування/землеволодіння на основі легалізації селянських самозахоплень; поліпшення агрокультури; спрямування селянської ініціативи у конструктивне державне річище; налагодження взаємовигідного для селян та інших категорій населення товарообміну, пом'якшення, якщо не усунення, в такий спосіб негараздів із продовольчим забезпеченням армії та біженців; ідеологічний або морально-психологічний аспект: вирвати з рук більшовиків ідеологічну зброю; по-новому переконати селян у тому, що врангелівці справді опікуються їхніми проблемами.

Таким чином, український аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр. був представлений аграрною політикою П. Скоропадського, П. Врангеля. Їхні аграрні реформи спрямовувалися на задоволення соціально-економічних інтересів селянства, зміцнення його правового статусу. В обох випадках селянство розглядалося соціальною основою державності, його інтереси розумілися як державні.

2. Особливості застосування революційного аграристського досвіду в сучасній Україні

Український аграризм віддзеркалював аграрний характер українського суспільства. Український аграризм засвідчив перехід від індиферентної політичної культури й свідомості українського селянства до активістської, аграрний характер української нації, що формувалася.

Український аграризм був представлений, по-перше, селяноцентричною думкою громадських діячів; по-друге, селяноцентричною партійно-політичною думкою; по-третє, внутрішньоекономічною державною політикою, спрямованою на вирішення аграрного/селянського питання; по-четверте, самоусвідомленням селянами самих себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє.

Стосовно першого. В українському громадсько-публіцистичному дискурсі на початку ХХ ст. остаточно утвердився селяноцентричний погляд на українство, селянський характер української нації, на окремішність міста і села, міського та сільського світосприйняття і способу буття. В уявленнях громадських, культурних діячів (М. Драгоманов, С. Подолинський, Б. Грінченко, І. Франко, О. Русов, С. Єфремов та інші) аксіоматичним вважалось ототожнення таких понять, як «українське селянство», «українська нація», «український народ». Отже, є достатньо підстав говорити про сформований впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. український селяноцентричний громадсько-публіцистичний дискурс як один із виявів українського аграризму.

Стосовно другого. Ідеологія українського аграризму представлена у програмних положеннях Української демократичної хліборобської партії, Української народної громади, Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян), Української народної партії. В основі їхньої державницької ідеології лежав селяноцентризм. Суспільно-політичне та соціально-економічне майбутнє України вони пов'язували із селянством. Його вони розуміли активним суб'єктом історії, джерелом національного державотворення.

Стосовно третього. Український аграризм був представлений аграрною політикою П. Скоропадського, П. Врангеля. Їхні аграрні реформи спрямовувалися на задоволення соціаль-

но-економічних інтересів селянства, зміцнення його правового статусу. В обох випадках селянство розглядалося соціальною основою державності, його інтереси розумілися як державні.

Стосовно четвертого. Характерна ознака українського аграризму полягала і у тому, що він став політичною культурою селянства, відображенням їх соціально-економічних та суспільно-політичних уявлень. Втіленням українського аграризму як системи селянських уявлень про самих себе, стали селянські республіки періоду Української революції 1917 – 1921 рр., окремі з яких проіснували до другої половини 1920-х рр.

На засадах аграризму в 1920-х рр. були зреалізовані аграрні реформи у Польщі, Болгарії, Румунії, Чехословаччині. Вони були результативними і забезпечили сталий розвиток цих країн у міжвоєнний період. Лідери болгарських аграристів О. Стамболійський і чехословацьких М. Годжа очолювали уряди своїх країн.

У новітніх українських реаліях аграризм – селяноцентрична ідеологія аграрної політики (як один із аспектів цього явища). Відповідно до цього, селянин-власник – активний суб'єкт національного державотворення, основа української політичної нації як соціокультурного феномену, носій української культури і духовності.

Базовою ідеологемою аграристської за змістом аграрної політики у соціально-економічній сфері є становлення і розвиток високотоварного/високотехнологічного сільського господарства, чисельно домінуючої верстви середньозаможного селянина-власника (середній клас України), сучасної сільської інфраструктури.

Базовою ідеологемою аграристської за змістом аграрної політики у суспільно-політичній сфері є становлення і розвиток активного суб'єкта українського державотворення, суб'єкта української політичної нації – селянина-власника (громадянина). У такий спосіб замість децентралізації (де-

структивного явища для держави, що заперечує її суб'єктивізацію) вибудується модель громадянської/суб'єктивізації України: селянин-громадянин – сільська громада – громадянське суспільство – Україна. Унеможливиться існування аграрного олігархату.

Базовою ідеологемою аграристської за змістом аграрної політики є думка про те, що латифундизм, велике землеволодіння – тупикова гілка розвитку АПК України, оскільки зумовлює аграрний олігархат. Високотоварне/високотехнологічне середнє за розмірами землеволодіння – це перспектива розвитку сучасного АПК України, оскільки створює конкуренцію у галузі, унеможливує олігархацію АПК. Водночас оптимальним є розумний баланс між чисельністю дрібних/середніх та великих землевласників, їхніх сільськогосподарських виробництв.

Базовою ідеологемою аграристської за змістом аграрної політики є створення і ефективне функціонування Державного Земельного Банку. Свого часу такою установою був банк «Україна». Його основні функції:

- 1) оцінювання землі, яка підлягає купівлі-продажу;
- 2) розподіл угідь, що перейдуть до банківського земельного фонду;
- 3) визначення максимального та мінімального розмірів ділянок, які можуть придбати селяни у банка тощо.

Базовою ідеологемою аграристської за змістом аграрної політики є створення та ефективне функціонування біржі сільськогосподарської продукції. У такий спосіб мінімізуються ризики тінізації аграрно-промислового комплексу. Виробник сільськогосподарської продукції отримає персональну можливість реалізувати сільськогосподарську продукцію без зайвих посередників.

Базовою ідеологемою аграристської за змістом аграрної політики є соціально відповідальний аграрно-промисловий бізнес. Інструментом є внесення змін до Податкового кодек-

су. Зокрема, суб'єкт сільськогосподарської діяльності сплачує податки за місцем ведення бізнесу, а не реєстрації фізичної/юридичної особи. На практиці сільгоспвиробник податки має сплачувати до тієї ОТГ, на території якої він орендує, незалежно від місця реєстрації. 50% ПДВ після сплати має повертатися на спецрахунок сільгоспвиробника. На цю суму він купує паливно-мастильні матеріали, засоби захисту рослин, основні мінеральні добрива. Інші 50% має перераховуватися на спецрахунок ОТГ та витратитися на утримання закладів освіти та соціально-культурної сфери села на території, якого сільгоспвиробник обробляє землю. Для тваринництва співвідношення має бути 75% господарству а 25% – на село.

Базовою ідеологемою аграристської за змістом аграрної політики є екологічно та технологічно відповідальний аграрно-промисловий бізнес, а не споживацько-хижацький. Суб'єкт сільськогосподарської діяльності, незалежно від форм землеволодіння/землекористування зобов'язаний дотримуватися державних стандартів агрокультури, сівозмін тощо. Родючість та якість ґрунтів має перевірятися уповноваженими органами державної влади, експертами не рідше одного разу на три роки. За зниження якісних показників застосовувати штрафні санкції аж до позбавлення права оренди. Пестициди, що використовуються сільгоспвиробником, повинні бути зареєстровані в Україні, власник або орендар кожний рік має звітувати про внесення пестицидів та агрохімікатів із обов'язковим наданням підтверджувальних документів про їх купівлю. Продаж має здійснюватися лише продавцями, які мають державну ліцензію на продаж та відповідну інфраструктуру для їх зберігання.

Базовою ідеологемою аграристської за змістом аграрної політики є безвідсоткові кредити, а в окремих випадках – безповоротні кредити: на придбання землі на вторинному ринку земель, на меліорацію, на застосування передових агротехнологій, на розвиток бізнесу на селі, будівництва, здобуття

освіти, отримання медичних послуг тощо. Надання селянам державних та комерційних кредитів, насамперед іпотечне кредитування. Такі заходи, по-перше, розширяють коло потенційних вітчизняних покупців землі; по-друге, певною мірою сприятимуть відновленню кредитно-фінансової системи; по-третє, сприятимуть товаризації сільськогосподарського виробництва на засадах новітніх технологій. Водночас кредитування має бути розумним, таким, що стимулює до розвитку, а не розбещує сільськогосподарського виробника.

Базовою ідеологемою аграристської за змістом аграрної політики є розвиток сільськогосподарської кооперації: споживча, кредитна, переробна тощо. Сільськогосподарська кооперація – дієва і пріоритетна форма господарської активності у сільському господарстві. Однією з форм є МТС, сервісне обслуговування сільськогосподарської техніки тощо.

Базовою ідеологемою аграристської за змістом аграрної політики є стимулювання розвитку одноосібних, кооперативних, колективних господарств шляхом залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, податкових пільг, правової охорони державою аграрного бізнесу і землеволодіння/землекористування тощо. Насамперед створення правового поля, яке б унеможливило рейдерство, недобросовісні орендні відносини тощо.

Базовою ідеологемою аграристської за змістом аграрної політики є створення сприятливих умов для розвитку дрібної та середньої сільськогосподарської промисловості. Перехід від сировинної моделі АПК до товарної з повним циклом. Розвиток транспортної інфраструктури: колії, водний транспорт, автоперевезення. Розвиток мережі зберігаючих і переробних підприємств: елеватори, млини, консервні м'ясо-молочні тощо середньопотужні комплекси.

Базовою ідеологемою аграристської за змістом аграрної політики є розвиток соціокультурної сфери: освітньо-культурні

заклади на селі, сучасні медичні заклади, надання всього спектру сучасних медичних послуг тощо.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є заходи з омолодження села, стабілізації демографічної ситуації на селі, започаткування її позитивної динаміки. Підготовка кадрів для АПК, соціально-економічні стимули до працевлаштування в АПК. Заходи з реалізації програми «Повернення робочих рук в Україну». Виїжджають за кращими умовами оплати праці, соціально-побутовими умовами, перспективами тощо. Їх наявність в українському АПК зупинить відтік молоді, зупинить демографічний спад, сприятиме омолодженню села.

Лекційне заняття №5

Тема: Аграризм як практика селянського самоствердження.

План

1. Селянська політична культура і свідомість. Селянське республікотворення.

Селянство у період Української революції 1917 – 1921 рр. мало і власну «політичну програму», запропонувало власний варіант соціально-економічної та суспільно-політичної моделі, прийнятної для нього. Слушними стосовно цього є міркування В. Винниченка: «Селянин з соціальної природи своєї реаліст. Він оцінює явища не по їхній ідеальній, можливій цінності, а з погляду реальної, сучасної корисності». В. Лозовий вважає, що ідеологія селянства періоду Української революції 1917 – 1921 рр. тісно пов'язана з його уявленнями про аграрні відносини, про державу, владу та право, про роль свого стану у соціальній структурі та житті суспільства. Враховуючи тезу К. Маркса про те, що буття визначає свідомість, ми солідарні з В. Лозовим у тому, що ідеологія селянства насамперед визначалася його аграрним способом буття, виробничою діяльністю, осмисленням через звичну систему цінностей оточуючого світу. У центрі такої ідеології селянства у роки Української революції перебувало споконвічне прагнення «землі та волі». Ці два поняття були тісно взаємопов'язані у свідомості селян та мали для них сакральне значення. У такий спосіб констатуємо, що всю складність суспільно-політичних відносин, взаємини з владою селяни розуміли та сприймали крізь призму аграрно-природного буття.

З-поміж основних мотивів створення у 1917 – 1921 рр. селянських республік пріоритетним було самозбереження, локалізація з тим, щоб вижити не у лише надто мінливих суспільно-політичних обставинах, а і біологічно. «Головне їх завдання, – слушно міркує Ю. Котляр, – об'єднання селян

на боротьбу з різними ворогами». Отже спільна справа, спільна боротьба – базове у селянських республіках як формі революційної активності селян.

Ще одним потужним фактором селянського республікотворення став селянський повстанський рух. Слушною у цьому контексті є думка Ю. Котляра стосовно того, що виникнення селянських республік під час розгортання селянської революції у 1917 – 1921 рр. тісно пов'язане з розвитком селянського повстанського руху 1919 – 1920 рр. Так, справді, селянський повстанський рух посилив бунтівний/протестний компонент у створенні селянських республік, значною мірою він трансформував їх характер у бік мілітаризації. Водночас, на нашу думку, немає достатніх підстав його абсолютизувати, обмежувати селянське республікотворення лише ним і вважати селянські республіки лише найвищим етапом селянського повстанського руху. Такий підхід призведе до ігнорування попереднього досвіду становлення цієї форми селянського самоврядування, обмежить цілісне розуміння такого багатогранного феномену, як селянська республіка.

Окрім об'єктивних чинників, що впливали на формування селянських республік під час селянської революції у 1917 – 1921 рр., мали місце і суб'єктивні. Наприклад, Ю. Митрофаненко, досліджуючи феномен «множинної суверенності» революційної доби у контексті процесів національного державотворення, звернув увагу на те, що селянські республіки виникали не лише з метою самооборони, захисту власної праці. Не останню роль дослідник відводить і власне селянському розумінню розпорядчих документів очільників революції. Зокрема, на його думку, селяни по-своєму сприйняли гасло С. Петлюри: «Хай кожне село наводить в себе порядок!». В їхній інтерпретації це означало «Кожна волость сама по собі!».

Під час розгортання селянської революції у 1917 – 1921 рр. селянське республікотворення стало багаточисель-

ним, територіально масштабним. Селянські республіки мали місце в усіх етноісторичних українських землях. У 1917 – 1921 рр. нами попередньо нараховано двадцять дві селянські республіки. На Лівобережній Україні – чотири: Вахнівська, Глухівська, Прилуцька, Спиченська. На Правобережній Україні – вісім: Летичівська, Медвинська, Мліївська, Пашківська, Республіка Чорного лісу, Холодноярська, Хотинська, Чигиринська. На Півдні України – п'ять: Баштанська, Висунська, Владіївська, Гуляйпільська, Колосівська. На Західній Україні – п'ять: Бойківська, Гуцульська, Команчанська, Печеніжинська, Флоринська.

Селянська республіка як суспільно-політичне утворення мала ряд принципових і класичних ознак, властивих такій формі утворень. Ними насамперед були такі: антитеза єдиновладдю, виборність керівного складу, наявність законодавчих і виконавчих інститутів, демократизм у селянському розумінні у вирішенні спільних справ, територіальні межі, збройні формування тощо. Залежно від ступеню організованості перелік міг різнитися, як і якість цих критеріїв. Селянська республіка 1917 – 1921 рр. більшою мірою співвідноситься з «військовою демократією», аніж сучасним республіканізмом. Історично-традиційним і духовно-ідейним підґрунтям селянських республік 1917 – 1921 рр. є цінності Запорізької Січі, а також попередніх періодів українського державотворення.

Як соціокультурне, цілісне історичне явище селянська республіка була результатом селянської революції, виявом селянської революційності, селянського бунту, реалізацією політичної програми селянства. Вона переконливо засвідчила появу на тогочасній історичній арені нового активного суб'єкта історії – селянина.

Спільним у цих утвореннях було джерело влади – селянство. Селянські республіки були формою виявлення селянської революційності, суспільно-політичної та громадської самоорганізації селянства, уособлювали спільні селянські цінності та

ідеали, відображали політичну культуру і політичну програму селян.

Так, зокрема, на підставі селянської самоорганізації було проголошено Зазим'єнську республіку і створено повстанський комітет. «Повстанчий комітет» – керівний орган Зазим'єнської республіки. Очолив його староста села – Приходько Євдоким Іванович. До складу увійшли Радченко Іван Сергійович (Георгіївський кавалер), Суботовський Григорій Степанович (сотник війська УНР), – селяни, що мали військової досвід.

Ямпільська республіка постала за результатами виборів до органів місцевого самоврядування Ямпільського повіту. Головою Ямпільської повітової управи було обрано Б. Станішевського, головою Думи – В. Акиндинова, комісаром повіту – Мусієнка. Органи влади республіки мали таку структуру. Ямпільська повітова управа – голова Б. Станішевський. У його підпорядкуванні перебували комісар повіту – Мусієнко, начальник Збройних Сил – С. Ільницький, начальник штабу – І. Кетрос. Збройні Сили республіки – Окремий Наддністрянський курінь – склалися із піхоти, кінноти, гарматного відділу, польової жандармерії. Разом вони нараховували 2 – 3 тис. осіб.

На сільському сході села Баштанки було проголошено про відновлення селянської влади, обрано повстанський комітет. До його складу увійшло 11 осіб, очолив П. Тур. Сходом проголошено і Баштанську республіку. Вищим органом влади у Баштанській республіці був сільський схід. На час між скликанням сходів – Повстанський комітет. Чисельність Збройних Сил Баштанської республіки становила 2 тис. осіб, із яких 175 – вершники.

Виявом селянської революційності та суспільно-політичної самоорганізації стала і Медвинська республіка, що постала на підставі антинімецьких і антибільшовицьких настроїв селян Канівського повіту. Була проголошена сільськими збора-

ми. Вищим органом влади Медвинської республіки були сільські збори, між ними – повстанський комітет на чолі з Х. Лебедем. Йому підпорядковувався повстанський штаб – начальник М. Василенко та осередок пропаганди – керівник А. Петюх.

Селяни Глухівського, Кролевецького, Конотопського повітів Чернігівщини на хвилі антибільшовицької боротьби об'єдналися у Глухівську республіку. Селянство створило органи самоуправління, сільські та волосні ради. Зокрема, у Тулиголівській волості селяни створили виконком у складі семи осіб на чолі з Тимаревським.

Політичні погляди селян Глухівської республіки на з'їзді селян і робітників Глухівського повіту були викладені у резолюції. Зміст документу відображає селянське розуміння облаштування власного суспільно-політичного і соціально-економічного життя, народовладдя. Селянська політична платформа відображена у резолюції «По питанню про поточне політичне і національне питання». Її основні положення: «1. Не визнавати ніякої політичної партії за можновладну. ... 3. Ми, селяни, вимагаємо, щоб влада була цілком передана радам, а не партії комуністів чи якій-небудь іншій, щоб до рад входили дійсно представники робітників, селян і трудової інтелігенції. 4. Ми, селяни, вимагаємо повних політичних прав для селян, робітників, трудової інтелігенції, а також вимагаємо передачі влади цим трьом категоріям трудящих».

Оригінальним було селянське розуміння процедури виборів, виборних органів влади, владних та контролюючих органів загалом. Окрім виборної ради селяни вимагали створення на виборних засадах контролюючого органу – Рада Старійшин. До її складу мали входити селяни, робітники, трудова інтелігенція. Повноваження Ради поширювалися на судочинство, урядові органи. Сільські, волосні, повітові ради, були переконані селяни, мають формуватися на підставі рівного, прямого і таємного голосування. За народом, на думку, селян залишається право відкликати обранця, переобрати його,

контролювати народних представників у радах. Аналіз цих та інших положень дає достатньо підстав говорити про демократичний характер політичних уподобань селян Глухівської республіки. Як й інші подібні утворення, Глухівська республіка ґрунтувалася на засадах народовладдя, виборності, громадського контролю за владою.

Завдяки формам селянської самоорганізації селянам вдавалося вирішувати найгостріші тогочасні питання. На з'їзді селян і робітників Глухівської республіки було ухвалено рішення аграрного питання у територіальних межах цього утворення. Відповідно до колективного рішення, «всі землі мають бути передані на користь трудящих методом зрівняльного наділення безземельних і малоземельних селян за рахунок економічних земель, а також заможного селянства». Реалізація розподілу покладалася на сільські, волосні, районні або повітові земельні комісії. Їх члени мали взяти на облік землі, природні угіддя, житло всього населення.

Таким чином, селянські республіки у період Української революції 1917 – 1921 рр., на нашу думку, були як виявом селянської революційності, так і реалізацією на практиці селянських уявлень про себе, про оптимальну суспільно-політичну та соціально-економічну модель, способом селянської самоорганізації. Фактично їхнє існування стало втіленням українського варіанту періоду Української революції 1917 – 1921 рр. центрально-південно-східноєвропейського аграризму.

2. Селянська революційність.

Складне аграрне становище селянства країн Центральної та Південно-Східної Європи, на думку більшості дослідників, стало поштовхом до об'єднання селянства в різні організації та рухи для обстоювання своїх прав.

Суспільно-політична активність селянства Польщі посилюється навесні – влітку 1919 р. Виступи селянства були спричинені значною мірою бажанням малоземельного селян-

ства вирішити аграрні проблеми шляхом проведення аграрної реформи. Селянські виступи характеризувалися самочинним захопленням земель та сільськогосподарських знарядь. Тому уряд протягом 3 липня – 10 липня 1919 р. змушений був звернутися до обговорення аграрних змін у державі.

На сторінках «Зеленого штандарту» – центрального польського органу Стронніцтва людowego – зазначалося на початку 1930-х рр.: «Дванадцять років існування незалежної Польщі цілком однозначно говорять, що ніхто про селянина піклуватися і ніхто підіймати його не буде. Тому правильним є твердження, що звільнення селян від бідності і темноти повинно стати справою самих селян».

До об'єднання словацьких та чеських земель Словаччиною прокотилися голодні бунти, для придушення яких влада змушена була застосувати силу. Уряд Чехословаччини зіштовхнувся ще з однією проблемою в аграрному секторі, до якої був не готовий: об'єднання аграрної Словаччини з економічно розвинутими чеськими землями стало причиною надлишку дешевої робочої сили на селі, що заважало впровадженню нової сільськогосподарської техніки та прогресивним методам ведення господарства. У цій ситуації страждали дрібні селянські господарства, а заможні – збагачувалися. Селянські виступи охопили Чехословаччину вже в березні 1918 р. Селяни виступали проти поміщиків. Спостерігалися сутички селянства з поліцією та військом, які були залучені до придушення селянських виступів.

Протягом 1918 – 1919 рр. у Болгарії відбулися виступи селянства, каталізатором яких став неврожай у центральних та західних регіонах держави. Протягом 1918 р. спостерігалася міграція болгарського населення із цих територій до східних. Нова хвиля селянських виступів почалася весною 1919 р. Для розуміння не лише аграрних проблем селянства, але й поведінки та мотивів селянства Болгарії в боротьбі за свої права, можна навести приклад голодного бунту села Кіліфарєво Тирновської

околії. Протест був придушений поліцією, яка застосувала зброю, були поранені та вбиті. Протягом 1919 р. суспільно-політична активність селянства посилювалася, однак селянство у своїх діях значно орієнтувалося на Болгарський землеробський народний союз.

У своїх вимогах селянство Болгарії заявляло про необхідність вирішення аграрних проблем. Наприклад, 15 грудня 1918 р. селяни села Палазар Осман-Пазарської околії у зверненні до О. Стамболійського заявляли: «Просимо Вас ввести до парламенту пропозицію та законом анулювати всі складені акти та виконавчі листи. Ми принесли скільки жертв за час трьохрічної війни в околіях, а тепер ще й штрафи. Є випадок, коли в одній сім'ї на війні загинуло двоє братів, а тепер приходять збирач податків і вимагає 400 – 500 левів штрафу». Далі селянство заявляло: «Ціни на продовольство у нас низькі, а на взуття, пальто – дуже високі, а два місяці назад міністр Драгієв обіцяв нам зниження цін». До аграрних вимог селянства в 1919 р. додалися політичні. У лозунгах до влади селяни заявляли: «Або дійте, або ідіть».

У 1919 р. селянські виступи в Болгарії набули масовості та охопили майже всю територію держави. Ініціаторами селянських виступів у більшості випадків були самі селяни, однак в окремих ситуаціях керівництво Болгарського землеробського народного союзу закликало селян до протестів. Наприклад, у березні 1919 р. за ініціативи О. Стамболійського, було зафіксовано масові зібрання селянства. У такий спосіб О. Стамболійський намагався зорганізувати селянство. На одному з таких зібрань 26 березня 1919 р. були присутні делегати від 38 «дружб» загальною чисельністю 2,5 тис членів. П. Сорокін щодо цього влучно зазначав, що на зміну суспільно-політичної активності робітників у країнах континентальної Європи прийшли селянські лідери та партії, які в окремих ситуаціях відігравали головну роль в суспільно-політичному житті своїх держав.

В Україні найбільшого розмаху суспільно-політична активність селянства набула восени 1917 р. у Київській, Волинській і Подільській губерніях. За підрахунками І. Куташова, у вересні – жовтні відбулося 849 селянських виступів. За дослідженнями Ю. Котляра, ця цифра дещо менша: протягом липня – жовтня 1917 р. кількість аграрних виступів сягала 572. Протягом 1918 – 1919 рр. суспільно-політична активність селянства посилюється. Зі зміною Центральної Ради Гетьманом Скоропадським, а згодом – приходом до влади Директорії, селянські виступи не припинилися. Однак вони набули організованішого характеру. У 1918 р. селяни вже мали досвід війни. Вчорашні мобілізовані солдати організовували навколо себе повстанські загони, лави яких поповнювалися кожен день вихідцями з села. У більшості випадків до таких загонів вступала сільська біднота. Якщо протягом 1917 р. селянство виступало лише за вирішення аграрного питання, то в 1918 р. вимоги селян набули й політичного забарвлення. Селянство протестувало проти політичного режиму.

До кінця 1920 р. повстанський рух охопив всю територію України. Протягом 1918 – 1920 рр. він характеризувався різноманітністю форм: від пасивних (критика влади, ухилання від мобілізації) до активних (погроми, виступи, збройна боротьба). Із приходом радянської влади повстанський рух зріс. Стихійність повстанських загонів змінилася їхньою маневреністю та організованістю.

Селянсько-повстанські виступи 1920-х рр. проходили під гаслами: «Геть більшовиків», «За самостійну Україну». Від дій селянства впродовж першої половини 1921 р. постраждало близько 1,5 тис осіб – прихильників радянської влади.

Аналіз суспільно-політичної активності селянства країн Центральної та Південно-Східної Європи та України дозволяє констатувати, що селянство відіграло вирішальну роль на початку ХХ ст. в аграрній сфері. Загалом суспільно-політична активність селянства країн Центральної та Південно-

Східної Європи та України характеризується радикальністю та масовістю. Масовістю та радикальністю відзначаються селянські виступи в Україні. Селянство Чехословаччини було найменш активним у протестній діяльності, що цілком зрозуміло, адже частка сільського населення, порівняно з досліджуваними нами країнами, була найменшою. Селянство Болгарії та України проявляло політичні вимоги, найбільш активними були великі землевласники в Польщі.

Суспільно-політична активність селянства Польщі стала каталізатором до проведення аграрної реформи, що регулювалася сеймами 1919 р. і 1920 р. Згідно з аграрною реформою, було запроваджено примусовий продаж земель великих землевласників понад встановлений максимум за ціною 50% її ринкової вартості. Однак великі землевласники довели порушення їхнього приватного права, що стало причиною зупинки проведення аграрної реформи та посиленням соціально-економічних проблем селянства. В. Боєчко доводить думку, що Земельний закон Законодавчого сейму від 10 липня 1919 р. був «попередньою програмою майбутніх законодавчих змін» та не вирішував не лише проблеми малоземельних селян, але й аграрні проблеми загалом.

Аграрні зміни уряд Чехословаччини почав 9 листопада 1918 р. Законом було заборонено продавати великі земельні наділи. Законом від 16 квітня 1919 р. встановлювався максимальний розмір земельного наділу – 150 га орної землі та 250 га загалом земельного наділу. Ціни на земельні наділи були встановлені за цінами 1913 – 1915 рр. Більшу частину земель отримали середні землевласники. Аграрні зміни продовжувались у Чехословаччині до 1930-х років. Загалом землевласники отримали 66% орної землі і 44% інших земель, тому усталеною є думка про часткову реалізацію аграрних змін у Чехословаччині.

До початку втілення аграрних змін урядом Болгарії минуло чимало часу. Незважаючи на селянські виступи та ви-

моги щодо аграрних змін, лише в червні 1919 р. Болгарський землеробський народний союз на XV з'їзді ухвалив рішення про необхідність аграрних змін у державі. Затягування аграрної реформи було пов'язане з обговоренням та розробкою шляхів її реалізації. 30 червня 1920 р. було прийнято законопроект про збільшення державного земельного фонду: до державного фонду передавалися земельні наділи розміром більше 30 га та які не оброблялися власниками. У лютому 1921 р. законопроект про трудову земельну власність був оприлюднений для обговорення. Уряд прагнув збільшити земельні наділи малоземельного селянства за рахунок зменшення наділів великих землевласників. Після обговорення 25 квітня 1921 р. законопроект був прийнятий. Законопроектом встановлювався максимальний розмір землеволодіння для тих землевласників, які обробляли землю самостійно – 30 га. Землевласники, які самостійно не працювали на земельних ділянках отримували: сімейні – 10 га, одноосібні – 4 га. Земельні наділи, які перевищували встановлену норму передавалися до фонду «трудової поземельної власності». До цього фонду перейшли землі держави, які не оброблялися, частина муніципальних земель, монастирських земель. Такі землі передбачалося розподілити поміж безземельних та малоземельних селян, переселенців та емігрантів, сільських робітників тощо.

Для проведення аграрної реформи в Болгарії створювалися громадські комісії трудової земельної власності, діяльність яких регулювали окружні комісії та Дирекція трудової поземельної власності. Склад комісій регулювався окремим законом. Комісія могла позбавляти власника права на отримання земельного наділу. Земля надавалася за викупом за цінами 1905 – 1915 рр. із надбавкою 20% на користь держави. Власник отримував документ про право власності на землі лише після оплати повної вартості земельного наділу.

Аграрна реформа викликала протистояння між великими землевласниками та малоземельним селянством. 2 вересня

1921 р. до закону було внесені окремі зміни щодо діяльності комісії, однак зміни спричинили посилення складного соціально-економічного становища малоземельного селянства. Часто комісія допускала корупційні дії у своїй роботі. Це стало причиною посилення революційної активності селянства Болгарії. Наприклад, селяни села Баніца під час протестного руху в 1921 р. зібрали резолюцію з 300 підписами проти роботи комісії.

У грудні 1922 р. земельний законопроект зазнав змін: збільшилася сума викупу за землі, що було економічно вигідним заможному селянству; був збільшений максимальний розмір земельного наділу, який не підлягав відчуженню тощо.

До 9 червня 1923 р. уряд Болгарії отримав 110 611 заяв про бажання придбати землю, із яких позитивну відповідь отримали 79 527. Чисельність малоземельних і безземельних селян була, як уже зазначалося вище, значно більшою, однак селянство не мало коштів для викупу землі на таких умовах.

В Україні революційність селянства також стала поштовхом для влади для пошуку шляхів вирішення аграрного питання. Відправною точкою змін аграрного законодавства Центральної Ради вважається I Всеукраїнський селянський з'їзд, який проходив 28 травня – 2 червня 1917 р. Загалом законодавчу діяльність Центральної Ради щодо вирішення аграрного питання в Україні характеризують як суперечливу, оскільки Центральна Рада не ставила перед собою завдання вирішити аграрні проблеми селянства. Важливим законопроектом Центральної Ради став «Тимчасовий земельний закон» від 18 січня 1918 р. Ним скасовувалася приватна власність на землю. Сільські громади, волосні, повітові й губернські земельні комітети отримали право власності в межах закону. Встановлювалася трудова норма – така кількість землі, яка б задовольняла споживчі потреби. Розмір трудової норми та термін її чинності визначали земельні комітети. У розпорядженні колишніх власників та орендарів залишалися ті землі, які вони могли об-

робити без найманої праці. Першочергове наділення землею стосувалося малоземельних і безземельних селян тощо.

Після законодавчої діяльності Центральної Ради П. Скоропадський 29 квітня 1918 р. у грамоті «До всього народу» відновив приватну власність на землю, купівлю-продаж землі, на зміну земельним комітетам утворювалися земельні та земельно-ліквідаційні комісії. Відповідно до нового земельного законопроекту уряду П. Скоропадського передбачалося утворення земельного фонду та продаж ділянок малоземельним селянам і козакам. Великі земельні ділянки дозволялось продавати лише Державному банку, а селянам – ділянки, розмір яких не перевищував 25 десятин.

Уряд Директорії УНР, що прийшов на зміну уряду П. Скоропадського, Декларацією від 26 грудня 1918 р. проголосив, що всі дрібні селянські господарства залишаються в користування попередніх власників, тоді як решта земель – перейти до безземельного та малоземельного селянства. Тимчасовий земельний законопроект Директорії від 8 січня 1919 р. закріплював скасування приватної власності на землю, створював земельний та державний фонди. Земельні ділянки розміром до 15 десятин залишалися недоторканими, встановлювалася трудова норма розміром не менше 5 – 6 десятин. Землі загальнонаціонального надбання переходили в розпорядження трудових спілок тощо.

Отже, країни, які стали об'єктом нашого вивчення, мали багато спільних рис: всі вони були аграрними, більшу частину сільського населення складали малоземельні або безземельні селяни, процеси вирішення аграрних проблем відбувалися урядом досить повільно. Посилення важкого аграрного становища зумовлювалося впливом Першої світової війни, низькою культурою обробітку землі, недостатнім забезпеченням сільськогосподарською технікою тощо. Тому посилення суспільно-політичної активності селянства, як активного учасника

соціально-економічних та суспільно-політичних процесів у є цілком зрозумілим.

У країнах Центральної та Південно-Східної Європи аграрне питання мало досить виразний характер. Це цілком зрозуміло, адже у них переважало сільське населення, окрім Чехословаччини. Аграрні проблеми селянства загострилися наслідками Першої світової війни, політичними трансформаціями та посилювалися зростанням темпів експлуатації селянства. Країни Центральної та Південно-Східної Європи сколихнула хвиля селянських виступів. Аграрні партії намагалися взяти під контроль революційність селянства, однак суспільно-політична активність селянства країн Центральної та Південно-Східної Європи та більшою мірою України мала власний розвиток подій. Селянство заявило про себе як про активного учасника суспільно-політичного життя. Саме революційність селянства, на нашу думку, була однією з причин появи такого феномену як аграризм.

3. Селянські практики вирішення аграрного питання.

У добу Української революції 1917 – 1921 рр. селянство стало суб'єктом політичного процесу і вагомо подало свій голос щодо розв'язання найважливішого для себе питання – аграрного. Суспільно-політична модель українського аграризму була альтернативою буржуазно-капіталістичній та більшовицько-комуністичній моделям, «третім», «окремим» селянським шляхом розвитку суспільства.

Під селянськими аграристськими підходами та практиками вирішення аграрного питання ми розуміємо діяльність селянства, як суб'єкта суспільно-політичного процесу, що має намір розв'язати аграрну проблему відповідно до своїх соціально-економічних інтересів та історично сформованих ментальних настанов.

У червні 1917 р. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд проголосив соціалізацію землі й ухвалив постанову до-

магатися скасування приватної власності на землю і передачу її без викупу українському земельному фонду для подальшого розподілу серед незаможних селян. Водночас розпочалася велика суспільна дискусія з приводу впровадження соціалізації. Одні відзначали, що український селянин «більш-менш власник і йому хотілось» би мати право власності на землю. Інші стверджували, що соціалізація забезпечить соціальну справедливість на селі.

На початковому етапі революції, коли есерівська пропаганда тільки набирала оберти, селяни, за давніми традиціями, виступали за сімейне землеволодіння або користування, але з обов'язковим зазначенням принципу особистої праці. Слід констатувати й таку обставину, яка, на наш погляд, суттєво вплинула на ставлення селянства до аграрної політики різних урядів: народна правосвідомість чітко не розрізняла понять «власність», «володіння», «користування». Для селян усі ці поняття зливалися в одне: мати шматок землі для забезпечення існування своєї родини.

Самоочевидно, що значна частина українських селян, не маючи досвіду громадівського переділу землі, віддавала перевагу індивідуальному землеволодінню. Однак надалі, під тиском політичних та соціально-економічних обставин, їх погляди еволюціонізували. До цього спонукала динаміка революційних подій після Лютого 1917 р., оскільки шалену пропагандистську кампанію популяризації ідеї соціалізації розгорнули українські та російські есери. Розроблені ними засади аграрних перетворень затверджували численні селянські з'їзди різних рівнів і фактично легітимізували у свідомості широкого загалу соціалізацію землі як вияв селянських прагнень. У соціалістичній пресі, на мітингах та зібраннях доводилося, що соціалізація найкраще відображає інтереси селян.

До того ж мала значення й специфіка соціально-економічної диференціації селян. Всередині громади ширився розкол за майновою ознакою на багатих і бідних, на тих, хто мав

землю та тих, хто прагнув її мати. Самоочевидно, що ці дві категорії селянської громади мали цілком протилежні орієнтації щодо вирішення аграрного питання. При поширенні демократизації та усуненні адміністративного тиску неможливі та середняки, перебуваючи у більшості, могли ухвалювати рішення, які ставали рішеннями сходу, тобто усієї громади і обирати своїх представників на різноманітні з'їзди, які й голосували за соціалізацію.

Селяни-дрібні землевласники боялися соціалізації, оскільки вважали, що у них можуть забрати зароблену і куплену важкою працею землю. Газета «Селянська спілка» стверджувала: «Найгірше помирити із соціалізацією землі тих дрібних землевласників, хто тяжкою працею, не визискуючи другого, здобув собі десяток десятин землі і держиться її зубами й руками. Найбільше хвилювання і турбот на селі через земельне питання у той частини селян, які володіють клаптями».

У листопаді 1917 р. Центральна Рада своїм Третім Універсалом скасувала право власності на землю і проголосила її всенародним надбанням. Основним принципом аграрної ідеології Центральної Ради був іманентний селянській психології принцип особистої праці, на якому особливо наголошувалося у відозвах та інструктивних документах української влади. Відтак зазначалося, що власність касується лише тих, хто «сам своїми руками не працює». Водночас землевласників, які мають земельні площі менші 50 десятин, тобто «в розмірах трудового господарства Універсал не зачіпає. Така трудова власність не скасована, а остається як була» до Установчих Зборів. Обговорення у грудні 1917 р. аграрного закону УНР на засіданні Центральної Ради, де представники селянства різко виступили проти запропонованої дещо меншої трудової норми у 40 десятин, свідчить про те, що норми залишеної власникам землі у 40 – 50 десятин селяни вважали не справедливими.

Селяни висловлювалися здебільшого за передачу землі у подвірно-спадкове, безстрокове постійне користування, хоча

висувалися пропозиції наділяти землю на 10 – 15 років. Водночас майже повсюдно українське селянство виступало проти спільного господарювання на землі.

Заможні селяни і частина середняків поставилися до аграрної реформи Центральної Ради «з недовірою, а то й вороже», бо вважали, що втілення її в життя може закінчитися «господарською катастрофою». В окремих регіонах, де заможних селян була значна кількість, вони рішуче виступили проти впровадження в життя земельних перетворень.

Непевність у земельній справі призвела до значного зменшення посівних площ навесні 1918 р. Хлібороби не знали, чи ділянка землі залишиться у їхньому користуванні, чи надалі буде перерозподілятися всередині громади. Селяни прагнули визначеності, у них проявлявся могутній інстинкт індивідуального господаря-землевласника. Регіональні адміністрації доповідали у Київ, що «багато шкодить непевність в земельній справі, хоч селянство поділило землю, не знає чи це буде його власність, чи ні...» і що до місцевих органів влади приходили багато селян і заявляли, щоб землі давати «хоч менше, але у власність».

Спостерігався цікавий феномен: свідчення про бажання селян щодо переходу землі у приватну власність містилися у звітах місцевих органів влади, але фактично не зустрічалися у рішеннях губернських та повітових селянських з'їздів, які мали б висловити та зафіксувати аграрні прагнення селянства і легітимізувати їх у суспільній свідомості для подальшого втілення в життя.

Мала місце ще одна обставина: регіональна відмінність у землеволодінні. Якщо з Лівобережжям та Півднем все зрозуміло, оскільки там на сходах селяни ухвалювали присуди про перехід землі в громадське користування, то щодо Правобережжя постає питання: невже селяни, які мали землю в індивідуальному володінні, які віками мріяли отримати хоча б ще декілька десятин у власність, погоджувались на соціалі-

зацію і бажали, щоб їх власність стала загальнонародним добром? Парадоксально, але факт – селяни Правобережжя майже не проголошували на з'їздах та сходах, що бажують землю у приватну власність. Відтак, на нашу думку, українські селяни регіонів з переважаючим індивідуальним землеволодінням сприймали соціалізацію лише як перехідний етап – етап експропріації землі у поміщиків, а надалі сподівались отримати землю і через механізм спадкового землекористування фактично зробити її своєю приватною власністю. Отже, при здійсненні аграрної реформи селяни Правобережжя очікували не відміни власності, а передусім зміни власника, ідеологічним обґрунтуванням чого, як зазначалось, мав стати принцип особистої праці. А селяни-общинники, обстоюючи передачу сільській громаді приватновласницьких земель, з заборотою їх продажу, сподівалися, що розподілені ділянки будуть у їх користуванні практично назавжди.

Невдоволення власників використала Українська демократично-хліборобська партія і провела 7 квітня 1918 р. в Лубнах хліборобський з'їзд шести повітів Полтавщини. Це представницьке зібрання (більш 2000 делегатів) визнало руйнівною для господарства аграрну політику уряду УНР і висунуло вимогу відновити приватну власність на землю. Хліборобський форум запропонував свої засади аграрних перетворень: залишити великим господарствам певний мінімум землі, а решту передати малоземельним селянам в оренду. Делегації з аналогічними вимогами прибували до Києва з різних регіонів України. Але ця частина сільського населення не була почута Центральною Радою та урядом УНР.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського було відновлено приватну власність на землю. У всіх заявах вищих органів влади наголошувалось, що основним завданням аграрної політики є захист і зміцнення дрібної земельної власності, «задовольнити потребу в землі малоземельних та безземельних хліборобів». Декларувалося, що селяни зможуть збіль-

шити свої господарства шляхом придбання землі, викупленої державою у великих землевласників після встановлення законного певного граничного розміру землеволодіння.

У період Директорії, яка повернулася до політики соціалізації землі, вбачається чітка тенденція до зміни аграрних підходів селянства. Місцева влада УНР відзначала «перелом настрою селянства, яке повернуло від соціалізації в бік вічного володіння землею», і що селянин «землю бажає мати тільки у власність». На своїх сходах та з'їздах воно все частіше висловлювало побажання отримати землю у володіння і за викуп державі. Якщо селяни і висловлювалось проти приватної власності на землю, все ж наполягали, що вона повинна перебувати у індивідуальному спадковому користуванні членів певної родини, тобто, це мало чим відрізнялось від приватного володіння. Селяни висловлювалися за таку аграрну реформу, за якої земля мала наділятися кожному господарству окремо, і виступали проти одержавлення землі і колективного господарювання, яке пропагували більшовики та частина есерів.

Селяни побачили, що за весь час аграрних перетворень їх статус як землекористувачів так і не визначився. Землю то давали, то забирали. Тоді прагматичний розум селянина став схилитись до купівлі землі та встановлення приватної власності на неї. Селяни стверджували, що державі за землю охоче заплатять. Це дало б селянинові впевненість землевласника та призвело б до відновлення продуктивних сил на селі. Але соціалісти в уряді УНР дотримувались своїх доктрин, не звертаючи уваги на настрої селянства та політичну доцільність зміни аграрної політики на більш адекватну соціально-економічній ситуації на селі.

Таким чином, на селянські аграристські підходи та практики вирішення аграрного питання і аграрно-революційний процес на селі впливали такі важливі чинники: 1. історично сформовані ментальні настанови селянства щодо вирішення земельного питання (заперечення власності непрацюючих

елементів і переконання, що «земля Божа», а володіти нею повинен той, хто на ній працює»; схильність селянства до індивідуального землеволодіння чи землекористування); 2. домінування у політичному просторі соціалістичних партій, які потужно поширювали свою ідеологію (пропаганда і агітація за соціалізацію землі); 3. динаміка політичних змін, постійні зміни влад, які по-різному бачили вирішення земельної проблеми і жодна не змогла втілити аграрну реформу.

Оскільки суспільно-політична модель українського аграризму була альтернативою буржуазно-капіталістичній та більшовицько-комуністичній моделям, «третім», «окремим» селянським шляхом розвитку суспільства, можна визначити такі критерії аграристської сутності підходів та практик із розв'язання аграрної проблеми в період революції 1917 – 1921 рр.: якщо брати більшовицько-комуністичну модель – це заперечення одержавлення землі та колективного господарювання на ній; якщо брати буржуазно-капіталістичну модель – це заперечення великої приватної власності на землю.

У хліборобській ментальності фундаментальною засадою володіння чи користування землею була особиста праця на ній. Основними селянськими аграристськими підходами та практиками із вирішення аграрного питання у період революції 1917-1921 рр. були: 1. збереження дрібної селянської приватної власності на землю; 2. передача землі у пожиттєве користування з правом успадкування (що у розумінні селянства було близьке до права приватної власності крім можливості землю продавати). Водночас, значною частиною селянства соціалізація вбачалася як певний перехідний період до приватної власності, яка мала пройти такі етапи: конфіскація землі у поміщиків – передача її селянам у довічне користування – легітимізація селянської приватної власності на цю землю.

Протягом революційного періоду 1917 – 1921 рр. спостерігається динаміка зміни селянських аграристських підходів та практик вирішення аграрної проблеми від політики соціа-

лізації базованої на відмові від приватної власності на землю, безоплатної реквізиції землі у власників та передачі її селянам у користування, до схилення селянського загалу отримати землю у приватну власність за викуп державі.

ПЕРЕЛІК СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття №1

Тема: Аграризм – феномен європейської історії другої половини XIX – початку XX ст.

План

1. Конфлікт промислової цивілізації та аграрної культури в Європі в другій половині XIX – на початку XX ст.

Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток країн Європи в другій половині XIX – на початку XX ст. Промисловий переворот. Вплив трансформаційних перетворень на соціокультурний розвиток країн Європи в другій половині XIX – на початку XX ст. Особливості індустріального розвитку країн Європи, процеси урбанізації суспільства. Міграційні процеси та їх вплив на етносоціальну структуру регіону.

2. Аграрний тип суспільства: унікальність та самобутність явища.

Поняття аграрного типу суспільства. Європейські аграрні суспільства: Болгарія, Польща, Чехословаччина, Румунія. Поняття «українське аграрне суспільство». Ключові ідеологеми українського аграризму. Український варіант аграрного типу суспільства: трансформація чи модернізація?

3. Український варіант аграрного типу суспільства.

Еволюція правового статусу селянства України упродовж 1902 – 1917 рр. Становлення селянства нового типу. Специфіка правового статусу селянства під час Української революції 1917 – 1921 рр. Правова культура селянства України, динаміка та основні тенденції її змін під впливом суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст. Сутність аграрного законодавства в Україні у 1902 – 1917 рр. Зміст аграрного законодавства в Україні у роки революції 1917 – 1921 рр.

Семинарське заняття №2

Тема: Революційні потрясіння початку ХХ ст.: селянський фактор

План

1. Селянська революційність у Європі.

Суспільно-політичне становище в країнах Європи на початку ХХ ст. Селянські рухи в країнах Європи на початку ХХ ст. Вимоги та гасла селян під час революційних подій.

2. Селянська революція 1902 – 1933 рр.

Сутність концепції селянської революції. Інтерпретація економічних, соціальних, культурних та політичних процесів першої третини ХХ ст. із позицій концепції селянської революції. Методика пояснення процесів суспільного життя за допомогою концепції селянської революції. Характер соціального, культурного та економічного розвитку українського селянства. Критерії хронологічних меж та умотивованість хронології концепції селянської революції.

3. Селянський характер Української революції.

Аграрне питання – одна з причин початку Української революції 1917–1921 рр. Значення аграрного питання для селянства. Політико-правова свідомість селянства. Вплив політичних партій на політико-правову свідомість селянства.

Соціально-економічні та суспільно-політичні трансформації початку ХХ ст. як причина революціонізації поведінки селянства. Радикалізм настроїв селянства. Масштабність селянських виступів, територіальна поширеність, солідарність учасників тощо. Прийняття аграрного законодавства військово-політичними режимами протягом 1917–1921 рр.

Семінарське заняття №3

Тема: Аграристські ідеї у програмах українських політичних партій

План

1. Аграристські ідеї у програмах Української демократичної хліборобської партії.

Економічна модель хліборобської України як держави, з погляду Української демократичної хліборобської партії. Аграрне питання. Розуміння сутності аграрного питання та шляхів вирішення УДХП. Програмні документи партії з аграрного питання.

2. Українська народна громада.

Аграристський характер політичної програми Української народної громади. Погляди членів партії на соціально-економічне становище селянства.

3. Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян).

«Меморандум хліборобів-власників і козаків усієї України». Програма державного будівництва ВСЗВ.

4. Українська народна партія.

Програма Української народної партії. Економічний розвиток країни у програмах партії. Аграристський характер програмних положень партії.

Семінарське заняття №4

Тема: Аграристські практики вирішення аграрного питання періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

План

1. Аграристські практики вирішення аграрного питання в Польщі, Чехословаччині, Румунії, Болгарії.

Аграрне законодавство Другої Речі Посполитої, Чехословаччини, аграрне законодавство для Бессарабії. Уряд А. Стамболійського. Принципи Болгарського землеробського

народного союзу. Завдання українського аграрного товариства у подебрадах (Чехословаччина).

2. Основні напрями аграрної реформи Української Держави.

Брестський договір між УНР і країнами Четвертного союзу: вплив на стан та розвиток сільського господарства. Продовольча проблема. Гетьманат П. Скоропадського. Розробка аграрного законодавства. Аграрне законодавство урядових аграрних комісій (весна-літо 1918 р.). Правові основи Гетьманату. Творення державних основ: вищі, місцеві органи влади. Законотворча діяльність Гетьманату. Перегляд положень про землеустрій, причини невдачі аграрної реформи. Проблема землекористування та земельної власності. Реалізація основних напрямків аграрної реформи П. Скоропадського. Падіння Гетьманату.

3. Аграристський зміст аграрної політики Уряду Півдня Росії.

Розуміння лідерами та учасниками Уряду Півдня Росії сутності аграрного питання, ролі, місця та значення селянства. Зміст аграрного законодавства уряду П. Врангеля.

Семінарське заняття №5

Тема: Селянське республікотворення.

План

1. Аграризм як селянська саморефлексія, політична культура і світогляд.

Класифікація селянських республік на території України у період революції 1917 – 1921 рр. Закономірності трансформації «політичної програми» селянських республік у період Української революції 1917 – 1921 рр. Селянські республіки як вияв селянської революційності в контексті національного державотворення у період Української революції 1917 – 1921 рр. Поняття «селянська республіка» як форми суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян, об'єдна-

них спільними духовно-культурними, суспільно-політичними і соціально-економічними цінностями/ідеалами для вирішення спільних духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних питань.

2. Аграристський характер вирішення аграрного питання селянськими республіками.

Створення селянських республік: Баштанська, Висунська, Врадіївська Хліборобська, Летичівська (Меджибізька), Медвинська, Мліївська, Пашківська, Холодноярська, Чигиринська тощо. Класифікація зазначених республік за політичною позицією.

Селянські республіки – перший досвід вирішення селянами аграрного питання.

Семінарське заняття №6

Тема: Селяноцентричність української літератури другої половини XIX – початку XX ст.

План

1. Аграристська літературна спадщина М. Коцюбинського.

Селянство у центрі публіцистичної діяльності М. Коцюбинського. Традиційне та модерне у творах автора.

2. Аграристська творчість О. Кобилянської.

«Земля» О. Кобилянської як відображення суперечливого селянського мікрокосмосу. Осмислення ролі й значення поняття «Земля» у житті селянства О. Кобилянської.

3. Аграристський літературознавчий дискурс І. Франка.

Аграристські погляди І. Франка. Співставлення І. Франком української та польської літературної спадщини стосовно ролі та значення селянства в соціально-економічних та суспільно-політичних процесах.

Семінарське заняття №7

Тема: Інтелектуальний простір українського аграризму другої половини XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

План

1. «Хутірська філософія» П. Куліша: становлення та розвиток української аграристської думки.

Аналіз хутірської філософії П. Куліша у контексті становлення ідеології українського аграризму як варіанту європейського. Вплив «хутірської філософії» П. Куліша на розвиток ідеології українського аграризму на початку XX ст.

2. Аграристські погляди В. Липинського.

«Листи до братів-хліборобів». Погляди В. Липинського на роль селянства як активного суб'єкта історії. Аграристські ідеї В. Липинського.

3. Аграристський дискурс публіцистичної спадщини М. Грушевського, його ідеологія, проблематика, рецепція.

Аграристські погляди М. Грушевського. Селяноцентристські позиції державного будівництва М. Грушевського.

4. Інтелектуальна спадщина Г. Сіманціва: український аграризм

«Новітній аграризм» Г. Сіманціва. Аграристська позиція Г. Сіманціва. Поняття «аграризм» за Г. Сіманцевим.

Семінарське заняття № 8–9

Тема: Селянський характер Української революції 1917 – 1921 рр. Аграристська нормативно-правова база.

План

1. Селянський характер Української революції 1917–1921 рр.

Роль і місце селянського фактора в Українській революції 1917–1921 рр.

2. Аграристська законодавча база Української революції 1917 – 1921 рр.

Аналіз документів законодавчого, розпорядчого, управлінського характеру, які дозволяють ґрунтовно осмислити аграристську політику Української Держави, Особливої нара-

ди, Уряду Півдня Росії, Румунії, Другої Речі Посполитої та Чехословаччини.

Семінарське заняття №10
Тема: Аграризм як важлива ідеологія і
практика новітньої України

План

1. Селянські партії новітньої України та їх ідеологія.

Історія створення та діяльності селянських партій новітньої України. Програми селянських партій. Рейтинг активності та ефективності діяльності селянських партій в Україні.

2. Аграрна політика в сучасній Україні.

Особливості формування сучасної аграрної політики України. Особливості розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Місце і роль зовнішньоекономічного сектора в національній економіці. Стратегічні напрями інтеграції країни у світове співтовариство. Основні сфери та напрями реформування аграрної політики України.

3. Відкриття ринку землі: аграристський вимір?

Земельний кодекс України. Ефективність використання земельних ресурсів. Становлення й розвиток ринку землі. Закон «Про ринок земель».

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарські заняття доповнюють лекційний курс та забезпечують поглиблене вивчення тем курсу, розвивають уміння самостійно вивчати, аналізувати законодавчі акти, формувати й обґрунтовувати історико-теоретичні висновки та узагальнення. Для підготовки до семінару студенту рекомендується тема, план, який розкриває її зміст, список літератури, який висвітлює зміст поставлених питань. Методика вивчення програмного матеріалу вміщується в методичних вказівках до кожної теми окремо й розрахована на можливість самостійного опанування навчальним матеріалом. Підготовку семінарських занять необхідно починати зі знайомства з темою і планом, встановлення логічної послідовності питань, що розкриває зміст теми, методичними рекомендаціями, вивчення конспекту лекцій тощо. Тільки після цього необхідно починати вивчення рекомендованої спеціальної літератури та джерел. Під час підготовки до семінарських занять дуже важливим є вивчення відповідних джерел. Під час вивчення дисципліни «Український аграризм: революційний феномен 1917 – 1921 рр.» необхідно користуватися рекомендованою літературою, перелік якої наводиться та рекомендується для вивчення тем курсу.

Відповідь на семінарському занятті має бути змістовним викладом власних міркувань і не перевищувати 10 хв. Інші студенти уважно слухають відповідь і потім беруть участь в обговоренні питання, здійснюючи таким чином колективний пошук вірних рішень і узагальнень. Кожен промовець повинен показати не лише знання фактичного матеріалу, а й уміння аналізувати його, логіку та аргументованість викладення думок.

Алгоритм підготовки до семінарського заняття:

- проаналізуйте тему заняття, подумайте над його дидактичними цілями і основними проблемами, які винесені на обговорення;
- опрацюйте рекомендовану літературу, конспекуйте і занотуйте прочитане, виписуйте те, що, на Вашу думку, сприятиме ефективному проведенню семінарського заняття;
- намагайтеся сформулювати свою думку з кожного питання і обґрунтуйте свої міркування;
- запишіть запитання, які виникли у Вас під час підготовки до проведення семінарського заняття;
- складіть розгорнутий план-конспект проведення семінарського заняття, ретельно обдумуючи його етапи, структурні елементи, навчальні питання, що виносяться на розгляд.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ З ДИСЦИПЛІНИ

Самостійна робота студента – це форма організації навчального процесу, під час якої заплановані завдання виконуються студентом під методичним керівництвом викладача, але без його безпосередньої участі.

Самостійна робота студента повинна бути конкретною за своєю спрямованістю і супроводжуватися ефективним контролем та оцінкою її результатів. Зміст самостійної роботи студента полягає в науково обґрунтованій системі дидактично та методично оформленого навчального матеріалу і визначається з урахуванням структурно-логічної схеми підготовки фахівців, яку відображено в освітній програмі та робочому навчальному плані.

У самостійній роботі студент:

- засвоює теоретичний матеріал із навчальної дисципліни, що вивчається (засвоєння лекційного курсу, а також окремих його розділів, тем, положень тощо);

- закріплює знання теоретичного матеріалу, використовуючи необхідний інструментарій практичним шляхом;

- застосовує отримані знання і практичні навички для аналізу ситуацій і вироблення правильного рішення (підготовка до групової дискусії, письмовий аналіз конкретної ситуації, розробка презентацій);

- застосовує отримані знання та уміння для формування власної позиції, теорії, моделі (наукової доповіді, статті тощо).

Самостійна робота студента забезпечується системою навчально-методичних засобів, передбачених для вивчення дисципліни: підручник, навчальні та методичні посібники, конспект лекцій викладача тощо.

Самостійна робота студентів з дисципліни повинна забезпечити:

1. Системність знань та засобів навчання;
2. Володіння розумовими процесами;
3. Мобільність і критичність мислення;
4. Володіння засобами обробки інформації;

5. Здібність до творчої праці.

Одним із головних аспектів організації самостійної роботи є розробка форм і методів організації контролю за самостійною роботою студентів. Навчальний матеріал дисципліни, передбачений робочим навчальним планом для засвоєння студентом під час самостійної роботи, виносить на підсумковий контроль поряд з навчальним матеріалом, який опрацьовувався під час проведення аудиторних навчальних занять.

Контроль самостійної роботи студентів включає:

1. відповідь на контрольні або тестові питання;
2. перевірку конспекту;
3. перевірку рефератів;
4. перевірку презентацій;
5. перевірку виконаних індивідуальних завдань.

Одним із видів самостійної роботи є написання рефератів – наукової роботи, яка має на меті:

- активізувати творчу діяльність студентів;
- підвищити цікавість до дисципліни «Український аграризм: революційний феномен 1917 – 1921 рр.»;
- розширити обсяг знань студентів із дисципліни «Український аграризм: революційний феномен 1917 – 1921 рр.» на основі об'єктивної та історичної правди;
- виховувати особистість, не байдужу до подій України і в світі, яка вміє відстояти свою життєву позицію.

Робота з написання рефератів складається з декількох етапів:

I. Вибір теми.

II. Вивчення джерел та літератури.

III. Складання плану.

IV. Написання роботи.

V. Оформлення роботи.

VI. Захист реферату.

I. Вибір теми. Студенту пропонується перелік тем із дисципліни «Український аграризм: революційний феномен 1917 – 1921 рр.». Студент може обрати та визначити тему самостійно, узгодивши її з викладачем. Тема повинна стосуватись

питань курсу. Студент має обґрунтувати актуальність вибраної теми на сьогоднішній день.

II. Вивчення джерел та літератури. Важливим етапом роботи під час написання реферату є опрацювання джерел та літератури з обраної теми. Під час написання реферату варто орієнтуватися на найновіші публікації, наукові праці, монографії, опрацювати першоджерела, документи. Під час вивчення літератури для написання реферату варто роботи записи у формі конспекту, виписувати тези, фіксувати власні думки. У записах точно вказувати назву роботи, автора, місце та рік видання, сторінки, дати випуску періодичної літератури.

III. Складання плану. План реферату містить: вступ; основну частину (назви питань чи проблем, що розкриваються); висновки. У вступі варто коротко викласти зміст роботи, обґрунтувати актуальність обраної теми та зазначити, наскільки висвітлена вона в літературі. Висновки повинні обов'язково містити власні думки студента, зауваження й роздуми щодо опрацьованої теми.

IV. Написання роботи. Зміст роботи має розкрити тему відповідно плану. Реферат повинен бути написаний науковою мовою. Автор відповідає за правильність і вірогідність викладеного матеріалу, за правильне цитування джерел і посилання на них. Обсяг реферату – не більше 25 сторінок.

V. Оформлення роботи. Текст реферату друкується чи пишеться на аркушах стандартного формату з дотриманням «берегів»: верхнього 20 мм, і лівого – 35 мм, нижнього – 20 мм, правого – 15 мм. Допускається використання ілюстративного матеріалу. Бібліографія до реферату повинна бути складена в алфавітному порядку з дотриманням Держстандарту. Титульна сторінка повинна бути оформлена відповідно до встановленої форми в університеті.

VI. Захист реферату. Студент повинен захистити реферат. Це може бути на семінарському занятті, де студент готує виступ по реферату 5 – 10 хв.; або ж під час співбесіди з викладачем. Після захисту реферату викладач аналізує роботу і виставляє оцінку.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗАНЯТЬ

Пропонується така тематика рефератів:

Селянська реформа 1861 р.

Селянська революція 1902 – 1933 рр.

Аграристський зміст аграрної політики П. Скоропадського.

Аграрне питання в програмних засадах Особливої наради в 1919 р.

Реалізація аграристської політики Урядом Півдня Росії в 1920 р.

Аграрні трансформації в Україні на початку ХХІ ст.

Витоки та еволюція ідей українського аграризму.

Особливості формування українського та центрально-південно-східноєвропейського аграризмів.

Аграризм як феномен Української революції 1917 – 1921 рр.

Селянська політична свідомість, культура, революційність та їх вплив на реалізацію селянських проєктів.

Вплив політичної культури селянства на державотворчі процеси періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

Індивідуальні завдання – письмові творчі завдання, презентації за тематикою семінарських занять.

Пропонується така тематика індивідуальних завдань:

Передумови, витоки та еволюція українського аграризму.

Зіставлення особливостей формування українського та європейського аграризмів.

Художньо-літературно-мистецький, громадсько-політичний та інтелектуальний селяноцентричний дискурси періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

Політична свідомість, культура, революційність та їх вплив на реалізацію селянських проєктів.

Особливості реалізації селянських аграристських практик.

Вплив політичної культури селянства на державотворчі процеси у період Української революції 1917 – 1921 рр. та сучасності.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Науково-історичний дискурс аграризму як селяноцентричного феномену.
2. Інтелектуальний селяноцентричний простір другої половини XIX – початку XX ст.
3. Громадсько-політичний селяноцентричний простір другої половини XIX – початку XX ст.
4. Загальноєвропейські причини, особливості формування аграризму.
5. Ключові ідеологеми українського аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр.
6. Аграристські за змістом практики вирішення аграрного питання у період Української революції 1917 – 1921 рр.
7. Аграрний тип суспільства: унікальність та самобутність явища.
8. Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток країн Європи в другій половині XIX – на початку XX ст.
9. Еволюція правового статусу селянства України упродовж 1902 – 1917 рр.
10. Селянська революційність у Європі.
11. Аграристські ідеї у програмах Української демократичної хліборобської партії.
12. Аграристський характер політичної програми Української народної громади.
13. «Меморандум хліборобів-власників і козаків усієї України». Програма державного будівництва ВСЗВ.
14. Програма Української народної партії.
15. Аграристські практики вирішення аграрного питання в Польщі, Чехословаччині, Румунії. Болгарії.
16. Аграристський зміст аграрної політики Української Держави, Уряду Півдня Росії.

17. Аграристський зміст аграрної реформи Української Держави.

18. Аграристський характер вирішення аграрного питання селянськими республіками.

19. Селяноцентричність української літератури другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

20. Аграристська законодавча база Української революції 1917 – 1921 рр.

21. Селянські партії новітньої України та їх ідеологія.

22. Становлення й розвиток ринку землі. Закон «Про ринок земель».

ГЛОСАРІЙ

Аграризм – система уявлень про селян, селян про самих себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення; складник внутрішньоекономічної державної політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання; самоусвідомлення селянами самими себе, селянська політична культура і політична свідомість, реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про справедливе майбутнє; компонент суспільно- та партійно-політичної думки.

Аграрна політика – складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина стосується таких визначальних питань у житті селянства, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення суб'єктів сільського господарства технікою і технологією, насінним фондом, добривами тощо. Суспільно-політичний аспект стосується форм і методів співпраці органів влади і селянства.

Ринок земель – система економічних та правових відносин, які виникають у процесі обороту земельних ділянок

Промисловий переворот – перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного й доморобного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який розпочався в Англії в другій половині XVIII ст. й упродовж XIX ст. поширився на інші країни Європи, США, Японію.

Українська революція 1917 – 1921 рр. – суспільно-політичне явище історії України модерного часу, яке стало логічним завершенням розвитку українського національно-визвольного руху XIX ст. і водночас визначило характер перебігу української історії XX ст., зокрема розвиток українського націоналізму, національної самосвідомості, націо- та державотво-

рення, пришвидшило процес формування нації української, призвело до відновлення української держави.

Урбанізація – процес швидкого зростання старих і появи нових міст та підвищення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства. Виявляється у зростанні міських поселень, концентрації населення в них, поширенні міського способу життя на всю мережу поселень.

Міграція населення – механічні переміщення людей через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди, на більш-менш тривалий час або з регулярним поверненням до нього.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

1. Аграрне законодавство періоду Української революції (1917 – 1921 рр.): збірник документів і матеріалів / упоряд.: С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, Ю. Г. Пасічна. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2019. 554 с.
2. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. Упор. В. С.Журавський. Київ. Пошук. 1992. 96 с.
3. Бурдяк В. Політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2014. Т. 27–28. С. 16 – 22.
4. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ : Критика, 2004. 463 с.
5. Гай-Нижник П. П. В. Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал–консерватизму (1900–1920 рр.). *Гілея*. 2018. Вип. 129. №2. С. 305 – 322.
6. Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. № 2. С. 164 – 200.
7. Галушко К. Гетьманська ідеологія В. Липинського 1920 – 1929 рр.: проблеми інтерпретації. *Студії з архівної справи та документознавства*. 1999. Т. 5. С. 64–70.
8. Галушко К. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». Київ : Темпора, 2002. 288 с.
9. Горанович М. Крах Зеленого Інтернаціонала (1921 – 1938). М. : Наука, 1967. 284 с.
10. Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. Київ. Генеза. 1996. 360 с.
11. Грушевський М. Вопрос дня. *Украинский вестник*. 1906. Вип. 2. С. 81.
12. Грушевський М. «Малоросійскія песни» Максимовича і століття української наукової праці. *Український історик*. 1984. № 1 – 4. С. 138.

13. Грушевський М. Два ювілеї. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 2.
14. Грушевський М. Твори у 50 т. Львів : Світ. 2007. Т. 4. Кн.1. Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)”.432 с
15. Грушевський М. Твори: у 50 т. Львів: Світ. 2007. Т. 4. Кн. 1. 407 с.
16. Грушевський М. Українці. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3.
17. Грушевський, М. Вступний виклад з давньої історії Русі. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* Львів: Видавництво «Світ», 2002. Т. 1.
18. Даценко А. Селянство Донбасу в українській національно-демократичній революції 1917 – 1920 рр. Дисертація кандидата історичних наук. – Донецьк. 2010.
19. Дорошенко Д. *Мої спомини про давнє минуле 1901-1914.* Вінніпег, Манітоба, 1949.
20. Дудник І. Селянський рух на Київщині в роки Української революції (березень 1917 – липень 1919 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.* Серія: Історія. 2006. Вип. 10. С. 75–80.
21. Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни. *Земля і Воля.* 1920. № 25. С. 2.
22. Ільницький В., Глібіщук М. Аграрне питання на Буковині у 1920-х рр. на шпальтах газети «Хліборобська правда». *Матеріали XIII Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 400-річчю Хотинської війни. Чернівці, 22-23 жовтня 2021.* С. 77 – 79.
23. Ільницький В., Глібіщук М. Селянське питання і аграрні перетворення у роки Української революції (1917 – 1921) в працях сучасної румунської та польської історіографії. *Analele Universității din Craiova. Istorie (Annals of the University of Craiova. History).* 2021. Anul. XXV. № 1 (37). November.
24. Квітківський П. Селянський з’їзд у Вінниці в червні 1917 р. *Тези і повідомлення сімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Вінниця, 18 вересня 1997 р.* Вінниця, 1997. С. 54–55.

25. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук. «Viblos». 1960. 720 с.
26. Ковальова Н. Політична боротьба навколо аграрного питання на Катеринославщині в 1917 р. Історія та культура Подніпров'я. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1998. С. 161–167.
27. Ковальова Н. Політичні аспекти «аграрної» революції 1917–1922 рр. в Україні. *Історико-політичні студії*. 2013. № 1. С. 19 – 26.
28. Компанієць О. Аграризм у Болгарії та Чехословаччині першої третини хх століття: компаративний аналіз. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 56 – 73.
29. Компанієць О. Аграризм як селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 років у контексті розвитку європейського та північноамериканського аграризму хіх – першої третини ХХ століття: огляд зарубіжних джерел. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 86 – 92.
30. Корновенко С. Аграрна політика Гетьманату: теоретичний аспект. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 211 – 214.
31. Корновенко С. Хутірська філософія П.Куліша: біля джерел українського аграризму. *Український історичний журнал*. 2020. №5. С. 80 – 93.
32. Корновенко С., Глібіщук М., Ільницький В., Компанієць О., Лозовий В., Пасічна Ю., Тельвак В. Селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.: аграризм: монографія. Черкаси, 2021. 244 с.
33. Корновенко С., Глібіщук М., Ільницький В., Компанієць О., Лозовий В., Пасічна Ю., Тельвак В. Український аграризм: збірник документів. Черкаси, 2021. 652 с.
34. Корновенко С. Ідеологія українського аграризму в хутірській філософії П. Куліша. *XXX наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій*. Харків : СГ НТМ «Новий курс». 2021. С. 11 – 18.
35. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83 – 94.

36. Корновенко С. Східноєвропейський аграризм другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. у сучасному історіографічному дискурсі. *Symposium historiographicum Czercasiensium*. 2021. Т. 3. С. 30 – 37.

37. Корновенко С. Український аграризм періоду революції 1917–1921 рр.: варіант східноєвропейський *Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу : матеріали доп. учасн. VII Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Луцьк, 20 трав. 2021 р.) / упоряд.: О. І. Бундак, Т. Й. Жалко. Н. Г. Конон. Луцьк : ЛІРоЛ, 2021. С. 35 – 39.

38. Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., Пасічна Ю., П'янзін С., Щербаков М. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2019. 220 с.

39. Корновенко С., Земзюліна Н. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-східної Європи. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 45 – 49.

40. Корновенко С., Тельвак В. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-східної Європи другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: витоки і сутність явища. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 10 – 16.

41. Корновенко С., Тельвак В. Аграристські практики вирішення аграрного питання у період Української революції (1917 – 1921 рр.). *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 64 – 70.

42. Крапивин А., Бычихин Ю. Аграризм Димитра Драгиева – вождя болгарских крестьян. *Вісник Донецького університету, Серія Б: Гуманітарні науки*. 1998. Вип. 2. С. 69 – 72.

43. Куліш П. Твори в 2 т. Київ: Дніпро, 1989. Т. 2. 354 с.

44. Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.

45. Липинський В. К. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. Матеріали до програми. Видання Української демократичної партії. Лубни. 1917. 31 с.

46. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Київ- Філадельфія. Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського. 1995. 470 с.

47. Лозовий В. Аграрний тип українського суспільства Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: підстави формування засад вітчизняного аграризму в період революції 1917-21 рр. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 71 – 78.

48. Лозовий В. Політична культура селянства в контексті революційних та державотворчих процесів у 1917-1921 рр. *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 71 – 77.

49. Лозовий В. С. Джерельно-документальне забезпечення дослідження проблеми аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 92 – 97.

50. Лозовий В. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917 – 1921 рр.). *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 89.

51. Маковецкая Т., Покивайлова Т. Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти ХХ в. Балканские исследования. – Вып. 9.: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. Москва, 1984. URL: <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html>

52. Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России ХХ века: по итогам международного круглого стола. URL: <http://www.civisbook.ru>

53. Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва : Изд-во Московского университета, 1991. 240 с.

54. Михайлюк О. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни. *Український селянин*. 2003. № 7. С. 103 – 106.

55. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921. Документы и материалы. [ред.-упоряд. В. Данилов, Т.Шанин]. Москва. (РОССПЭН). 2006. 1000 с.

56. Носкова А. К вопросу об аграризме и крестьянском движении в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период. *Советское славяноведение*. 1981. № 2. С. 40 – 57.

57. Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел. *Український історик*. 2004 – 2005. № 3 – 4/1. С. 42.

58. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. *Нова рада*. 1917. 4 червня. № 55. С. 2

59. Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр.: збірник документів і матеріалів / упоряд.: Т. Клименко, С. Корновенко, В. Мельниченко, Ю. Пасічна. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 180 с.

60. Скальський В. Гебернські селянські з'їзди як складові Української революції 1917 – 1921 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2009. Вип. 4. С. 124.

61. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ – Філадельфія: НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. 493 с.

62. Смирнов А. Крестьянские съезды на Украине в период двоевластия (март – июнь 1917 г.). *История СССР*. 1977. № 6. С. 154–163.

63. Тельвак В. Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 127 – 133.

64. Тельвак В. Селянознавчі акценти дореволюційної публіцистики Михайла Грушевського. *Спадщина Івана Франка в контексті дослідження проблем історії, культури і музеєзнавства від найдавніших часів до сучасності: матеріали II-го міжнародного з'їзду архівістів і хранителів музеїв в Нагуевичах*. Нагуевичі-Дрогобич: Посвіт, 2021. С. 39 – 40.

65. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. С. 184 – 201.

66. Тельвак В., Корновенко С. «У нас уся надія, вся сила тільки в селянському, мужицькому народі»: аграристський дискурс дореволюційної публіцистики М. Грушевського. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2021. Вип. 6/48, С. 180 – 198.

67. Тельвак В., Корновенко С. «Мусимо сказати широко і твердо: Україна – се селянська країна»: аграристський дискурс еміграційної публіцистики М. Грушевського. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 2021. 8/50, С. 289–306.

68. Тимченко Ж. Селянські з'їзди на Україні в 1917 р. *Український історичний журнал*. 1969. № 11.

69. Україна ХХ ст.: суспільно-політичні моделі національної держави (державницька ідеологія та програмні засади провідних українських політичних партій і громадсько-політичних об'єднань). П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.). Київ. 2018. 705 с.

70. Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів / уклад.: Ю. Пахоменков, Н. Юзбашева. Державний архів Дніпропетровської області. Дніпро : ЛІРА, 2016. 372 с.

71. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд. : В. Верстюк та ін. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.

72. Фареній І. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова. *Український селянин*. 2014. Вир. 14. С. 162 – 166.

73. Франко І. Українська трибуна в Росії. *Літературно-науковий вісник*. 1906. Вип. 35.

74. Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня–2 червня 1917 р.). *Історичні зошити*. 1992. № 4.

75. Хміль І. Губернські з'їзди рад селянських депутатів 1917–1918 // *Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2004. 688 с.*

76. Хміль І. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. Київ : Наукова думка, 1977. 198 с.

77. Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.: у 4 т. Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969.

78. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні: [книга 1]. Відень. Борітеся – Поборете. 1921. Кн.1. 256 с.

79. Bell J. Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899 – 1923. Princeton University Press, 1977. 273 p.

80. Bernstein, H. The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. *Journal of Peasant Studies*, 2018, 45 (5 – 6), Pp. 1127 – 1150.

81. Eellend J. Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe. *Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880 – 1939* / ed. by P. Wawrzeniuk. Huddinge, 2008.

82. Farenij, I. The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoievropesiyi Istorychnyi Visnyk*, 2019. № 10, p. 58-65.

83. Finkel E., Gehlbach S., Kofanov D. (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*, 2017, 76 (3), p. 710 – 721.

84. Frankenberger O. Agrarismus : Narodní hospodařství se stanoviska venkovského lidu. Praha : A. Neubert, 1923. 416 s.

85. Frankenberger O. Zemědělska krise a prostředky k jejímu řešení. Praha : Nákladem České národohospodářské společnosti, 1931. 37 s.

86. Hodža M. Agrarism: Cyklus přednášek «o ideologii českoslov. politických stran». Praha : ÚSČS, 1930. 16 s.

87. Hodža M. Agrarizem in Slovanstvo. Ljubljana : Kmetijska tiskovna zadruga, 1924. 16 s.

88. Hodža M. Články, řeči, studie. Svazok IV, Cesty stredoevropskej agrarnej demokracie 1921 – 1931. Praha : Novina, 1931. 560 s.

89. Holec R. Agrarian democracy as an attempt at a third way in Central European transformation. *Historicky Casopis*. Volume 59, Issue 1, 2011, p. 3 – 32.

90. Holec R. Ideove zdroje medzinarodneho agrarizmu a jeho narodnych špecifik. *Agrarni strana a její zajmove, družstevni a peněžni organizace*. Uherske Hradiště, 2010. Vol. 15. p. 51–72.

91. Kettner J. Liberalismus, socialismus a agrarismus. Praha : Svobodné učení selské, 1931. 60 s.
92. Kornovenko S., Pasichna Yu. Intellectual bases of ukrainian agrarianism of the revolutionary epoch: Vyacheslav Lypunsky. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2021. Вип. 19, 107–121.
93. Lozovyi V. Peasant agrarianist approaches and practices of resolving the agrarian issue during the period of the Ukrainian revolution of 1917-1921. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2021, Вип. 21. С. 78 – 86.
94. Pasichna Yu. Peasant congresses as a reflection of peasant agrarianism: classification of historiographical sources. *Український селянин*. 2020. Вип. 24, С. 98 – 102.
95. Pasichna Yu. Agrarianism: a new concept of understanding the Ukrainian revolution of 1917-1921. *Український селянин*. 2021. Вип. 25, С. 79 – 87.
96. Peasant-centric dimension of the socio-cultural space of Ukraine during the revolution of 1917–1921 : collective monograph / Kornovenko S. V., Telvak V. P., Lozovyi V. S., Kompaniiets O. V., Ilytskyi V. I., Hlibischuk M. V., Pasichna Yu. G. Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2021. 128 p.
97. Rubacha J. Ruch ludowy w Bułgarii w latach 1914 – 1944. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. 2011. Vol. 46. pp. 63–84.
98. Stepankova O. O ideologii agrarismu. *Sbornik prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. 1961. Vol. 10, Iss. G 5. pp. 60–69.
99. Sumpf A. The Russian peasant revolution. *Vingtieme Siecl: Revue Historie*, 2017, 135 (3), Pp. 102 – 116.
100. Švehla A. Tři uvahy o agrarismu. Praha : MAB, 1925. 19 s.
101. Toshkov A. Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe: The Golden Age of the Peasantry. Bloomsbury Academic, 2019. 240 p.

УДК 94:[329.7:332.2.021.8]:(477)''1917/1921''(072)

У45

ISBN 978-966-353-490-9

УКРАЇНСЬКИЙ АГРАРИЗМ: РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ФЕНОМЕН 1917 – 1921 РР.

Методичні рекомендації для викладачів історії

Комп'ютерне складання - Андрій Берестовий

*В оформленні обкладинки використано зображення Марти Пітчук.
<https://thebestartist.info/uk/2020/marta-pitchuk>*

Підписано до друку 10.12.2021. Формат 60х90. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 4,8. Зам. № 36. Тираж 200 прим.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А. Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com